

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

2 • 2003

*L'anton, sur lequel
rdarion rien, je
ouoaigneur si vots
ers persuadés de n
e fut elle que de
infirmité demer
e je suis hors d'été
je croit qu'ayan
rites, et mes situa
o couleurs de l'am*

Kunskapens vägar

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Stefan Nygård • Fil.mag. Charlotta Wolff
Ekonom: Fil.kand., merkonom Lars Karhunen

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

CAFE
Kaffka

Svenska Teatern
tfn 171 380
050-501 2543

Snabba bokleveranser
Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF, Historiska institutionen,
Pb 59 (Unionsgatan 38 A),
00014 Helsingfors universitet.
Telefon 09/618 77 553,
fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på 5 € för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Historisk tidskrift för Finland trycks med bidrag av Finlands Akademi och Svenska litteratursällskapet i Finland.

Informationssamhället på 1700-talet

Kan man tala om ett informationssamhälle även då det gäller äldre tider? Alla epoker har utvecklat sitt eget symbolspråk och nya former för muntlig eller skriftlig kommunikation mellan människor, och sedan urminnes tid har även makthavarna och deras utmanare insett betydelsen av att behärska kommunikationsmedlen och sprida upplysningar och propaganda. Vissa tidsperioder har efterlämnat sådana enorma mängder skriftliga källor att arkivforskarens problem är rätt snarlika dem som i dagens informationssamhälle förknippas med det s.k. informationsflödet.

Detta nummer av *Historisk Tidskrift för Finland* är helt ägnat åt 1700-talet och dess olika vägar och kanaler för spridning av allehanda kunskap och information. Uppsatserna i detta nummer är ursprungligen anföranden som hållits under en två dagars konferens som arrangerades av *Finska sällskapet för 1700-talsstudier* tillsammans med det svenska *Sällskapet för 1700-talsstudier* och *Hanaholmen – kulturcentrum för Sverige och Finland* den 11–12 oktober 2002 kring temat *Kunskapens vägar – informationssamhället på 1700-talet*. I konferensen, som följdes av en utfärd till Fagervik och Svartå bruk, deltog ett fyrtiotal personer från Finland och Sverige.

Seminarier var en konkretisering av det informella samarbete och de vänskapsband som förenar 1700-talsforskare i Sverige och Finland. Medan det svenska sällskapet för 1700-talsstudier har verkat redan sedan år 1987, grundades det finländska i april 2001 och har redan utmärkt sig genom en livlig och uppskattad verksamhet. Båda tillhör det internationella samfundet för 1700-talsforskning ISECS-SIEDS och har som målsättning att skapa kontakter mellan forskare specialiserade på 1700-talet och befrämja ökad förståelse om seklets historia och kultur genom ett tvärvetenskapligt närmande. Sällskapens medlemmar representerar olika vetenskapliga discipliner, från filosofi, språk, litteratur och konstvetenskap till olika inriktningar inom historievetenskapen. Det finska sällskapet har för närvarande ca 90 medlemmar, det svenska närmare 260, inklusive tre organisationer. Båda sällskapen arrangerar seminarier och andra vetenskapliga sammankomster för sina medlemmar och även för en större publik.

De anföranden som här publiceras representerar några av de olika teman

som konferensen täckte, från enskilda personers skvallrande och brevskrivande, korrespondenser och omfattande nätverk till maktens och dess intellektuella utmanares texter. Det är övervägande skriftliga informationskällor som här behandlas, emedan dessa har bevarats för eftervärlden. Största delen av informationsflödet var emellertid även under tidigmodern tid muntligt. I det första inlägget i detta nummer har **J a k o b C h r i s t e n s s o n** ur ett idé- och mentalhistoriskt perspektiv analyserat skvallrens och ryktens stora betydelse i 1700-talets samhälle och de samtida inställningarna till dem. Den muntliga kulturen och det "naturliga" talets konst påverkade även sättet på vilket man skrev och kunde rentav utgöra en modell för den frigjorda, okonstlade och behagligt ädla brevkonsten, vilken belyses av **J e s s i c a P a r l a n d - v o n E s s e n** i hennes uppsats om kvinnor, brev och kunskap.

Ett konkret exempel på en vitter vänskapskorrespondens var samlarna **D a n i e l T i l a s** och **C h r i s t o p h e r H e n r i c B r a a d s** brevväxling, som studeras av **M a t t i a s L e g n é r**. Vänskapsbetygelser och utbyte av kunskap behövde dock inte alltid ske genom brev. **M a g n u s E k b l a d** visar i sin uppsats hur hattpartiet och kretsen kring **Carl Gustaf Tessin** genom sina poster i **Vetenskapsakademien** utnyttjade den symboliska kunskapen som maktresurs.

Till hattpartiet och Tessins yngre politiska vänner hörde även den tidigare svenske envoyén i Paris, **Gustaf III:s** politiske rådgivare **Carl Fredrik Scheffer**, vars omfattande brevväxling med utländska fysiokrater och filantroper samt dess idéhistoriska innebörd analyseras av **C h a r l o t t a W o l f f**. De internationella korrespondensnätverken var ofta även kanaler genom vilka olika litterära nyheter spreds. Ett utpräglat exempel på denna form av informationsspridning var **Friedrich Melchior Grimms** berömda handskrivna nyhetsblad *Correspondance littéraire*, som spreds till olika europeiska hov och vars kulturförmedlande betydelse belyses av **B i r g i t t a B e r g l u n d - N i l s s o n**.

Scheffer och Grimm tillhörde de fransktalande europeiska intellektuella och stod i kontakt med upplysningsfilosofer och radikala tänkare. Båda förmedlade texter via sina kosmopolitiska nätverk. Ett mindre känt exempel på den informella textförmedlingen var fritänkarnas filosofiska manuskript, som cirkulerade i Europa och som här presenteras av **T i m o K a i t a r o**. Trots starka antiklerikala strävanden inom franska filosofiska kretsar bevarade det religiösa särskilt i de protestantiska länderna en politisk betydelse. Samspelet mellan den religiösa och den politiska makten lyfts fram i **P a s i**

I h a l a i n e n s studie av det politiska språket i svenska riksdagspredikningar och deras engelska och holländska motsvarigheter.

Vid konferensen föreläste även fil. dr Hjalmar Fors, fil. lic. Rainer Knapas, docent Päivi Mehtonen och fil. dr Ann Öhrberg. Konferensen genomfördes med stöd av *Kulturfonden för Sverige och Finland* och *Letterstedtska föreningen*.

Charlotta Wolff

Ryktet går

Om skvallrets plats i 1700-talets informationssamhälle

JAKOB CHRISTENSSON

När historiker behandlar gångna tiders kunskaps- och informationssamhäl-
len händer det lätt att skvallret och ryktesspridningen kommer på undantag.¹
Varför det förhåller sig så är inte helt lätt att veta. Visserligen framstår kultu-
rella fenomen som dessa vid första anblicken som inte bara undflyende utan
dessutom i informationshänseende lättviktiga, men ger vi oss bara tid att tän-
ka efter lite mer noggrant, blir bilden en annan: den att gammalt skvaller och
av tiden passerade rykten egentligen är viktiga och djupt allmänmänniska
ting. Vi skvallrar ju alla dagligen livet igenom, alltifrån det att vi som barn
initierats i den svåra konsten att utbyta förtroenden.

Vägen in i skvallrets och ryktenas värld sker väl för den enskilde till en del
genom deltagande i sådana slitstarka visklekar som *ryktet går* eller *sitta på
skvallerstolen*, men än mer genom att han eller hon lånar sitt öra till dem som
vet mer om världen och dess hemligheter. I skolan tillägnar sig varje nyfiket
barn snabbt de äldre skolkamraternas förråd av anekdoter om olika lärare lik-
som de tidigt håller reda på vilka som är bästisar, hemliga hjärtevänner eller,
minst lika viktigt, klassens utkorade hackkycklingar. På liknande vis insuper
barnet i hemmet föräldrarnas syn på syskon, släkt och vänner. I samband
med inläringen av denna till synes triviala men likafullt för ett framgångs-

¹ Se dock Robert Darnton, 'An Early Information Society: News and the Media in
Eighteenth-Century Paris', s. 1–35, *American Historical Review* 2000:1. I denna inspirerande
essä läggs inte minst vikt vid hur nyheter kommunicerades genom olika media, alltifrån munt-
ligt skvaller till politiska visor och nyckelromaner. Mer representativ för den inom historiker-
skräet bristande uppmärksamheten på skvallrets betydelse för kunskaps- och nyhetsspridning-
en är Peter Burkes i övrigt mångsidiga översikt över äldre informationssamhällen, *A
Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot* (Cambridge, 2000).

rikt beteende i den sociala samvaron oundgängliga kunskap, börjar det uppväxande släktet snart även imitera de äldres skvallriga samtalskonst, ett förhållande som givit upphov till ordspråket: "Där modern skvallrar där skvallrar dottern."²

Det ska medges att ett enstaka ordspråk knappast fångar hela sanningen om skvallrets viktiga plats i vår vardag, men till frågans belysning finns sedan en tid tillbaka även kvantitativa studier som pekar på att så mycket som cirka två tredjedelar av alla samtal ägnas åt sociala ämnen, det vill säga handlar om våra personliga relationer, andra människors beteende och liknande frågor.³ Vår mediekonsumtion tar sig närbesläktade uttryck. Till tingens ordning hör sedan länge att veckotidningarna säljer på sin bevakning av mer eller mindre obskyra berömdheters kärleksbekymmer samt att varje dagstidning med självaktning håller sig med en särskild skvallerspalt. Nyare etermedia är inte sämre: televisionen tillfredsställer efter bästa förmåga vårt sug efter snaskigheter med såpoperor och dokusåpor samtidigt som det så kallade nätet, vilket varje surfare vet, utvecklats till ett paradiset för allsköns elektroniska rykten. För den hugades bekvämlighet finns till och med särskilda hemsidor som släpper fram en aldrig sinande ström av vad som med en skiftande terminologi kallas *email rumours*, *internet hoaxes* eller *urban legends*.

Skvallret och forskningen

1700-talets människor saknade förvisso internet. Men de var för den skull inte mindre intresserade av skvaller. I själva verket utgjorde detta, vilket jag hoppas kunna göra klart, en vital om inte alltid ren källa till information för gemene man och kvinna. Ändå får som antytts forskningen kring skvallrets plats och betydelse i äldre tiders informationssamhällen sägas ha varit eftersatt länge, även om det internationellt går att skönja en förändring de senaste tio till femton åren, med viktiga impulser från samhälls- och språkvetenskaperna samt feministisk forskning.⁴ En tydlig trend i denna i bästa mening

² Utg. Väinö Solstrand, *Finlands svenska folkdiktning 3. Ordstäv* (Helsingfors 1923).

³ Robin Dunbar, *Samvaro, skvaller och språkets uppkomst* (eng. original 1996; Stockholm 1997), s. 131.

⁴ Ett viktigt verk är sociologen Jörg Bergmanns *Klatsch. Zur Sozialform der diskreten Indiskretion* (Berlin 1987). En givande historisk studie utifrån ett feministiskt perspektiv är Melanie Tebbutt, *Women's talk: a social history of gossip in working-class neighbourhoods, 1880–1960* (Aldershot 1995).

mångdisciplinära forskning är dessutom att man nu också uppmärksammar skvallrets goda och socialiserande sidor. Nordisten Kerstin Nordenstam, som utifrån en kombination av sociolingvistiska perspektiv och synsätt hämtade från genusforskningen är den svenska forskare som mer än någon annan intresserat sig för skvallret som sociokulturellt fenomen, understryker dess betydelse för att hos individen utveckla en "kommunikativ kompetens."⁵ Steget längre går den evolutionsbiologiskt inriktade brittiske forskaren Robin Dunbar, som till och med menar att språket självt har sitt upphov i vårt behov av att skvallra.⁶

Riktigt lika positivt spekulativa är det väl tveksamt om vi som har det svensk-finska 1700-talet som vårt intresse någonsin kommer att bli. Frivilligt eller ej bär vi nog på delar av arvet från de två historiker, C. G. Malmström och Clas Theodor Odhner, som givit oss de alltjämt bärande riktlinjerna för epokens inrikespolitiska utveckling. Båda i själ och hjärta försvurna åt 1800-talets statsidealism, som innebar att staten och dess funktioner stod i självklart fokus för deras forskningar, var de uttalat sakinriktade och strävade efter vad de kallade objektivitet eller oväld, något som resulterade i att offentliga dokument favoriserades på bekostnad av det privata materialet i form av brev, dagböcker och memoarer, i deras tycke ohjälpligt färgat av subjektivitet och idiosynkrasier.

Belysande är Malmströms magistrala granskning av Axel von Fersens memoarer i en essä, först tryckt i *Svensk Tidskrift för litteratur, politik och ekonomi* 1871.⁷ Han beslog där den memoarskrivande statsmannen med en sannskylig katalogaria av vilseledande minnesfel och uppenbara lögner. Det avslutande omdömet om Fersen och med honom samtida memoarförfattare var att de hade "behandlat sanningen med största lättfärdighet". Som om inte det skulle vara nog tillfogade Malmström att en historik baserad på det privata källmaterialet aldrig kan bli annat än "en skvallerhistoria". Odhner var inte mycket mindre kategorisk. Det räcker med att erinra om hur han tre år senare i samma tidskrift bestod den del av Anders Fryxells *Berättelser ur svenska historien* som behandlade frihetstidens sista år och statskuppen 1772

⁵ Se Kerstin Nordenstam, *Skvaller. Om samtalsstrategier hos kvinnor och män* (Uppsala 1998), särskilt s. 156 ff.

⁶ Dunbar.

⁷ 'Axel Fersen som memoirförfattare', s. 295–318. För en första mer positiv värdering av Fersens memoarer, se S.-U. Palme, 'Fredrik Axel von Fersens memoarer', *Personhistorisk Tidskrift* 1936, s. 173–181.

en förintande recension.⁸ Odhners kritik gick ut på att Fryxells (och för den delen meningsmotståndaren Bernhard von Beskow) förkärlek för och tillit till "det biografiska elementet i historien" hindrade honom lära känna annat än "ytan" av tidens strömningar: "enskilda bref och anteckningar, memoirer, utländska ministrars rapporter, lösa berättelser och rykten m. m." kunde enligt den efter "fullt tillförlitlig och objektiv kunskap" sökande Odhner aldrig ge annat än en ytterst skev bild av verkligheten.

I mycket utgjorde väl också Malmströms och Odhners programmatiska angrepp på "skvallerhistorien" – som de med tanke på mångfalden av affärer i frihetstidens och den gustavianska epokens politiska liv dessbättre gjorde avsteg från i praxis – en hälsosam reaktion på den formliga våg av inte sällan tvivelaktiga bearbetningar av 1700-talets privata historia som såg dagens ljus under 1800-talet. Här skall inte redogöras för vad som då prånglades ut på marknaden, men påpekas bör att spännvidden var stor. Det disparata draget i den del av bokproduktionen som hade den bildade läsaren som målgrupp anges lämpligen genom så olikartade verk som Fredrik Wilhelm von Ehrenheims apologetiskt färgade urkundsutgåva *Tessin och Tessiniana* och Magnus Jakob Crusenstolpes romantiskt utsvävande och illa dokumenterade skildringar, däribland *1720, 1772, 1809 och Morianen*, vilka samtidigt som de tog heder och ära av ett inte ringa antal döda personer gav uttrycket "historiskt" en ny och föga renommerande innebörd.

Helt utan historiskt skvaller var heller inte de lägre folkklasserna. För dem fanns att tillgå den sorts enkla och i grunden oförargliga anekdotsamlingar i katalogform som duon P. G. Berg och Carl Adolf Levisson gav ut i folkbildande syfte. I ett av dessa alster, *Anekdoter och karaktersdrag ur svenska regenters lefnad* (1844), lär man som läsare inte stort mycket mer än: 1) att *Orbis Pictus* utgjorde den bortersta gränsen för kung Adolf Fredriks bokliga bildning; 2) att Gustav III pudrade sig i ansiktet före statskuppen 1772 för att anletsdragen inte skulle förråda honom inför de politiska motståndarna; 3) att det om sonen Gustav Adolf skvallrats att han redan som barn uppvisat "egensinne och ondska".

Ofta grep samtiden klart och tydligt in i historieskrivningen, något som inte minst märks i Crusenstolpes författarskap. Detsamma gäller i hög grad

⁸ 'Gustaf III och statshvälfningen 1772, bedömda af A. Fryxell', s. 72–92, *Svensk tidskrift för politik, ekonomi och literatur* 1874.

även två av tidens största projekt på den svenska bokmarknaden, *Biographiskt lexicon* och urkundsverket *De la Gardiska archivet*. Väsentligen frukterna av den vittfamnande Peter Wieselgrens fascination för "den inre historien" i modern tid är dessa svåröverskådliga verk till brädden fyllda av skvaller och anekdoter från den då ännu närliggande gustavianska tiden och framåt.⁹ Livläkare Nils Dalbergs insinuanta ifrågasättande av Gustav Adolfs födelse inom äktenskapet, misstankarna om att allt inte gick riktigt till vid Kvidinge hed när bondprinsen Karl August omkom, eller för den delen framställningen av hur Göteborgsbiskopen Lamberg som förste prelat på teatern i menighetens mun förvärvade sig vedernamnet "Fårberg" är några av de skvallerhistorier som Wieselgren i dessa verk benäget hjälpte till att föra vidare till senare släktled. Härtill kommer de många memoarer från särskilt gustaviansk tid som började ges ut under 1800-talets andra hälft med Gudmund Jöran Adlerbeths *Historiska anteckningar* (1856–57) som något av vägröjare. Krönet på denna sorts "avslöjande" litteratur utgör väl den av Oscar Levertins föranstaltade utgåvan av Adolf Ludvig Hamiltons alltigenom etterdrypande *Anekdoter till svenska historien under Gustaf III:s regering* (1901).

Att de professionella historikerna i sin strävan efter att etablera objektiva sakförhållanden inte gav mycket för dessa avslöjanden från ibland grumliga källor ter sig både rätt och rimligt. Men försöker vi istället att mer idé- eller kulturhistoriskt förstå t.ex. den gustavianska tidens opinionsklimat kommer saken i ett annat läge: då blir von Fersens mer eller mindre medvetna minnesfel eller Hamiltons oöverträffade nidporträtt av Gustav III som allmänt snuskig och förställningen personifierad av största intresse, något som inte minst litteraturhistoriker som Schück och Levertin tidigt var inne på och som bland annat resulterade i utgivningen av den för förståelsen av 1700-talets kulturhistoria viktiga sviten *Svenska memoarer och bref* i 11 band (varav de 10 första gavs ut mellan 1900 och 1906, Levertins dödsår).

Mer än andra har väl litteraturforskarna också därefter månat om rätten att använda även tvetydiga rykten i sin forskning. Så plöjde exempelvis Olle Holmberg och Sven Delblanc djupt i den gustavianska tidens skandalkrönika, men det ska sägas att de arbetade i ett klimat där denna sorts intresse började te sig suspekt. Den framväxande nykritikens enträgna yrkan-

⁹ Se Jakob Christensson, 'Ett liv i biografins tjänst', Lars Aldén, Peter Aronsson & Lennart Johansson (red.), *Phénoménen Peter Wieselgren. Smälanningen som blev historiker, biograf och nykterhetsreformator i 1800-talets Sverige* (Växjö, 2002).

de på att separera liv och dikt var lika litet som den weibullska källkritikens rigorösa metodkrav ämnade att befrämja och liva studiet av så flyktiga och svårfångade företeelser som rykten och personskvaller.¹⁰ Hur vindarna vid mitten av 1960-talet blåste snålt för de forskare som fann nöje och uppbyggelse i den privata historien har Holmberg spefullt kommenterat i en fingerad intervju med sig själv, efter det att han fört i hamn sin fem delar långa biografi om Leopold. Han låter där den påhittade intervjuaren ondgöra sig så här: "Herrn har citerat rykten och memoarer. Vet inte herrn att det är förbjudet? Rykten är lögn. Memoarer är lögn."¹¹

Skvallrets status på 1700-talet

Vilken var då skvallrets plats i 1700-talets samhälle? Vilka var ryktets budbärare, var skedde denna kommunikation och hur? Innan vi angriper dessa frågor kan det dock vara värt att först göra klar den då rådande synen på skvaller. Den var grovt talat inte mer positiv då än nu. Skvaller förbands – när det nu inte bara gällde för att vara tidsödande tomt prat eller ovederhäftigt sladder – semantiskt med sådana negativt klingande begrepp som förtal, bakdantande, missfirmelse och smädelse. I en till *Stockholms Posten* ställd insändare talades det uttryckligen om "sqwallergift."¹² Skvaller signalerade alltså ont uppsåt och ansågs utgöra en fara för den enskildes käraste ägodel, det goda ryktet eller den personliga äran, en tankefigur som förhärlligas i en gång betydelsemättade ordspråk som "Godt namn är bättre än rikedomar" och "Ähran och lijfwet skattas lika".¹³

Straffen var därefter. Att skvallra om även tämligen oskyldiga ting under

¹⁰ Ett exempel på hur en traditionell biografisk litteraturforskning mötte ett hårdnande motstånd erbjuder debatten kring en artikel av Ulf Wittrock i *Upsala Nya Tidning* 1955 med rubriken "Älskade Marika Albert Engström" med kritiska inlägg från bland andra Olof Lagercrantz och Bengt Holmqvist, den senare uttalat en nykritikens man. Delvis är meningsutbytet tillgängligt i skriften *Vetenskap eller skvaller? En debatt om forskning och privatliv* (Uppsala 1956).

¹¹ Olle Holmberg, 'Att skriva om Leopold', *Svensk litteraturtidsskrift* 1965: 2, s. 51. Det är nog inte alldeles obefogat att se det som ett tidens tecken att den unge Delblanc vid i stort sett samma tidpunkt fick sig en skrapa av fakultetsopponenten Lars Gustafsson för att ha handskats källkritiskt lättsinnigt med den gustavianska memoarlitteraturen i den i många stycken nydanande men också kontroversiella avhandlingen *Ära och minne* (1965). Se Gustafssons recension i *Sammlaren* 1965, s. 192.

¹² *Stockholms Posten* 1/11 1779.

¹³ Törnings tillägg till Grubb, *Penu proverbiale* (1677–78).

gudstjänsttid betraktades och behandlades som ett sabbatsbrott.¹⁴ Några förflugna ord i vredesmod på gatan kunde vidare, som 1734 års lag gjorde klart, ge delinkventen böter, och ett än värre öde väntade den som mer medvetet spridde ärekränkande rykten om sin nästa. Han eller hon hölls för ärelös och riskerade att plikta med spö, ris, fängelse eller landsflykt. Att slutligen lasteligen tala eller skriva mot kungligheter eller Riksens råd meriterade halshuggning. Ytterligare ett inslag i bekämpningen av allt illasinnat bakdanti var att beslagtagna smädeskrifter skulle brännas offentligt.¹⁵

Till dessa legala sanktioner från centralmaktens sida ska läggas det starka tryck som vi får tänka oss att ståndssamhällets olika kollektiv utövade på den enskilde. Militärernas hederskodex som tvang dem att duellera med den som ryktesvägen fläckade deras namn är ett sådant fall. Bygemenskapens krav på de däri ingående medlemmarna före skiftenas tid är ett annat. Ett genom Nicolovius *Folklifwet i Skytts härad i Skåne* uppmärksammat exempel på den sociala kontrollen före det att byarna sprängdes är den så kallade skvallerpotten, som innebar att en överbevisad lögnare eller smädare på en bestämd dag först måste offentligt visa ånger och därefter som törstande åskådare i böter bjuda byalagets alla medlemmar på öl och brännvin.¹⁶

Sedan fanns förstås den aspekten att skvallret, som ju alltid har med nyfikenhet att göra och gärna inrymmer ett moment av smusslande med hemlig information, kunde uppfattas som spioneri och därmed vara i strid med rikets intressen. Att korrespondera i ömtåliga ämnen var därför förbundet med verklig fara. Vi har alla läst brev från 1700-talet där avsändaren ber adressaten att antingen bränna eller riva sönder brevet efter läsningen. Vid delgivningen av särskilt känslig information har brevskrivaren ofta slopat datering och ortangivelse liksom underlåtit att sätta ut sitt namn. Ibland har avsändaren till och med numrerat breven för att mottagaren ska kunna se om något av dem snappats upp på vägen; så var fallet med en till Carl Stenbock ställd brevsvit från åren kring det karolinska enväldets övergång i det frihetstida ständerväldet. En annan anlitad strategi var att nyttja privat kurir, en framkomstsväg som bland andra landshövdingen i Kalmar, Mikael Anckarswärd, prövade under de turbulenta åren kring sekelskiftet 1800 i korrespondensen med den

¹⁴ W i l s k m a n, *Swea Rikes ecclesiastique werk* 1 (Örebro 1781), s. 607.

¹⁵ *Sveriges rikes lag, gillad och antagen på riksdagen 1734* (1736). Missgärningsbalken kap. 5 & 6.

¹⁶ N i c o l o v i u s, *Folklifwet i Skytts Härad i Skåne* (2:a uppl., 1868), s. 56 f.

vid Karlbergs krigsakademi verksamme Nathanael Gerhard Schultén, dock utan att riktigt våga skriva vad han visste och kände: "O! mitt Fädernesland!" heter det i ett brev, "Men fasst detta går med en så säker resande vågar jag dock icke en enda politisk reflexion." Likaså hände det att man chifferade sina försändelser, vilket var förhållandet med delar av de brev som poeten Johan Gabriel Oxenstierna sände från hovet till fränden Nils Philip Gyldenstolpe, "för att fritt kunna meddela Er allt, som kommer till min känedom".¹⁷

Särskilt utsatt för övervakning var utlandskorrespondensen. Det var långt ifrån endast verkliga spioner – som exempelvis den för sin olovliga korrespondens med Ryssland 1751 halshuggne häradshövdingen Johan Henrik Wilskmann – som fick sina brev brutna och lästa, utan det hörde till ordningen att den som förde en korrespondens på utlandet fick räkna med att på ett eller annat sätt kontrolleras. Belysande är hur assessorn i antikvitetsarkivet Nils Reinhold Brocman, som korresponderade med sin danske vän Jacob Langebek i antikvariska frågor, var tvungen att uppvisa delar av sin brevväxling för sina förmän för att bevisa att den var oskyldig.¹⁸ Ytterligare ett belägg för hur repression från maktens sida ständigt hotade den lösmynte ger oss den landsflyktige vitterlekaren Johan Simmingskiöld, som i syfte att pressa sig till en pension hotade med att kompromettera kungahuset genom att låta trycka en avslöjande anekdotsamling om hovlivet i Gustav III:s Sverige. Genom diplomatiska påtryckningar gentemot kurfurstendömet Sachsen blev han 1785 i Leipzig, där den utlovade dusören skulle utbetalas, istället häktad samt satt på Königsteins fästning för resten av sin levnad.

Denna skisserade stränga syn på skvallret återfinns också i tidens populära uppfostringsläror och etikettböcker, vilka regelmässigt bisprang det uppväxande släktet med goda råd i konsten att välja sina förtrogna med omsorg samt att i samtal med andra hålla tungan i styr.¹⁹ I denna litteratur framhölls allmän pratgladhet i den sociala samvaron gärna som ett tecken på bristande

¹⁷ Cit. ur Olof Mustelin (utg.), *Gustavianska opinioner. M. Anckarsvärds brev till N. G. Schultén 1790–1808* (Stockholm 1965), 58; resp. ur *Lewenhauptska arkivet på Sjöholm. Bref och handlingar utgifna af Adam Lewenhaupt* (Stockholm 1919), 8. Om den av Stenbock mottagna sviten brev från åren 1715 till 1722 se *Ex Bibliotheca Trolleholmiae* 1:9.

¹⁸ Se Holger Fr. Rördam (utg.), *Breve fra Jacob Langebek* (Köpenhamn 1895), s. 319.

¹⁹ En givande översikt över var gränserna gick för vad det goda samtalet fick beröra under perioden 1500 till 1800 ger Peter Burke, *Samtalskonstens historia* (Göteborg 1995), kap. 4 och 5.

bildning. ”En gement updragen mans samtal”, hette det exempelvis i den svenska översättningen av Campes undervisningshistoriskt viktiga *Theophron*, ”förråder alltid tydligen des släta upfostran och sällskap.”²⁰ Ytterst var pladdrandet alltid något av ett dumhetens kännemärke. Tankegången omhuldades inte minst av lord Chesterfield, vars beundrade råd för ett gentlemannamässigt leverne förelåg i en komprimerad svensk översättning 1795. I denna, *Första grunden til et belevadt upförande i sällskap och allmänna lefwer-net*, löd lordens dom över skvallret sålunda: ”Ingenting är mera ledsamt och oangenämt, än en lång, förtretlig berättelse; den uptäcker en sqvalrande sinnesförfattning, förråder en förklädd sladder-käring, och gifver tillkänna en stor brist af fattningssgåfva.”²¹ Av likalydande mening var våra inhemska litterära uppfostrare. I exempelvis Sven Hof's *Kort och trogen underrättelse för en ung Student* (1766) manades således var och en som ville behålla ”respekten” i andras ögon och öron att undvika ”otidigt skiämt, härmande af andras tal och åtbörder, narraktigt prat, skrattande, sqwaller, tokhistorier, bond-sagor och ordspråk, putsmakeri, och familiarisering med gement folk”.²²

Hof och de andra levnadsrådgivarna slog i fördömandet av allt som liknade skvaller även ner på ovanan att viska i sällskap. Antingen, fick läsarna veta, troddes man då ha något smädande ord på sina läppar, eller så tydde det på att man inte brydde sig om att höra på de andra i sin omgivning. Det var till och med suspekt, i varje fall asocialt, att ge sitt öra till viskningar. I stället var det ens plikt och skyldighet att svara högt och ljudligt så att alla, som Hof formulerade det, ”må höra, att edart samtal ej rörer någon i sällskapet”.²³ Hof framhöll även som en sund regel, att ”aldrig förtro sin wän mer, än man wil han skall weta, i den händelse han blifwer owän”.²⁴ I Campes *Theophron* inskärptes vikten av att ynglingen tar sig i akt för alla dem som ”äro ganska benägna utpladdra alla hemligheter, som de weta, blott af fåfänga”.²⁵

²⁰ C a m p e, *Theophron* (Lund 1794), s. 221. Passagen fortsätter: ”Det handlar förnämli-gast om dess husliga affairer, om dess tjenstefolk, om den förträffliga ordning, han håller uti sit hus, och om de små händelser, som timat i granskapet. Detta alt föredrager han, såsom wigtiga ting, med mycket eftertryck. Han är en sladdersam qwinna uti manlig gestalt.”

²¹ C h e s t e r f i e l d, *Första grunden til et belevadt upförande i sällskap och allmänna lefwer-net. För ynglingar och alla dem som vilja betjena sig deraf* (Lund 1795), s. 117.

²² H o f, *Kort och trogen underrättelse för en ung Student* (Uppsala 1766), § 15.

²³ *Ibid.*, §§ 81, 92.

²⁴ *Ibid.*, § 43.

²⁵ J. H. C a m p e, s. 284.

Överhuvudtaget frapperar i 1700-talets diskussion om skvallret den återkommande oron för framtida fara för var och en som visade omvärlden alltför stor tillit. Ett en gång givet förtroende blev när det fördes vidare lätt förvrängt och förstorat för att slutligen framstå som ren och skär lögn, förkunnade åtskilliga av tidens levnadsfilosofiska skriftställare, vilka i samband härmed sällan försatt möjligheten att få demonstrera delar av sin bildning genom att instämmande citera Vergilii ord ”*Fama crescit eundu* – Ryktet växer medan det går”.²⁶ Att lära det uppväxande släktet iaktta största försiktighet i det sociala umgänget blev mot bakgrund av denna dystra verklighetsbeskrivning imperativt. Följande passage ur *Herr J. H. Campes Faderliga råd til sin dotter* (1798) fångar i måleriska termer tämligen väl hur resonemanget vanligen gick: ”Det säkraste är, at för ingen omtala, utan behålla för sig sjelf, hwad man wil at ingen skal weta; ty werkligen är det något ganska sälsynt, at en sak, om hwilken redan två personer weta, icke genom den andre blir bekant för den tredje och genom denne för den fjerde och genom den fjerde hela werlden. Likt en bäck, som under loppet blir bredare, utwidgar sig hemligheten, i den mon den aflägsnar sig ifrån sin källa, alt mer och mer, til des den ändtligen störtar sig uti det offentliga samtaleets ocean d. ä. blir en wisa i hwar mans mun.”

Skvallrets spridare och miljöer

Ändå, de många hoten om faror och de kloka råden om försiktighet till trots, skvallrades det utan tvivel hejdlöst bland oss nordbor på 1700-talet. Starkt verksam till att skvallerämnena aldrig ville ta slut var utan tvivel den skiftesrika inrikespolitiska utvecklingen från Karl XII:s oklara död till avlägsnandet av Gustav IV Adolf och i förlängningen det fersenska mordet. Den stora daldansen 1743, det misslyckade statskuppöförsöket 1756, Gustav III:s revolution 1772 och mordet på honom knappa tjugo år senare var bara de mest dramatiska vändningarna i en fram till valet av Karl XIV Johan som tronföljare sällsamt spänd politisk verklighet, som även i vardagslag var till brädden fylld av elaka rykten och uppslitande affärer. Till dessa givna samtalsämnen

²⁶ Man behövde inte ha läst *Aeneiden* för att ha lärt sig detta bevingade uttryck. Det återfinns således i försvenskad form redan i Grubbs *Penu proverbiale* med tillägget att ”Poëten har dherföre sagt: *Fama crescit eundo*”. Kanske än viktigare för spridningen av Vergilii visdomsord i både svensk och latinsk språkdräkt var dock den del av Jesper Swedbergs latinska lärobok *Dextra sors docendi & discendi* (1708) som gick under titel *Ludus literarius minor* (Mindre scholelek) och som trycktes i flera upplagor, den sista så sent som 1789.

de politiska kannstöparna emellan, kom skandalkrönikans sedvanliga flöde av allt från anmärkningsvärda stöder och upprörande besticklighetsaffärer till påstådda förgiftningshistorier eller litterära fejder förda under anonymitetens hägn. Värda en kommentar befanns också tidens många beramade kärleksaffärer, inte minst de med kungligheter inblandade. Till de amorösa pseudohändelser som tveklöst inrangerades under kategorin *causes célèbres* hörde ryktena om frillojägaren Fredrik I:s morganatiska äktenskap med Hedvig Ulrika Taube. Ett liknade rykte var i svang om Gustav III:s gemål Sophia Magdalena, som påstods ha blivit vigd med den som hennes älskare utpekade ryttmästaren Adolph Fredric Munck.

Var försiggick då skvallret? De av Dalin och andra journalister förlöjligade sprätthökarna sladdrade med varandra i Stockholms kaffehus och på huvudstadens källare, när de nu inte vallfärdade till Riddarhustorget för att där snappa upp senaste nytt.²⁷ Även ute på landsorten utgjorde torget den kanske främsta platsen för utbyte av informell information, något som illustreras av att det än idag finns orter i Sverige där torgen fått den officiella benämningen Skvallertorg; mest känt är väl det i Norrköping, som dock under 1700-talet med en eufemism döptes om till Samtalstorget.²⁸ Andra miljöer eller situationer som intimt förknippades med skvaller och ryktesspridning var den om söndagen företagna samlingen på kyrkbacken och de florerande marknaderna, där bönder och månglare inte bara bytte varor utan under larm och buller även delgav varandra långväga nyheter.

Skvallret skedde på alla sociala nivåer, från det av politiska intriger och kärleksaffärer hemsökta hovet och neråt.²⁹ I första ledet av intresserade stod för-

²⁷ En levande bild av skvallret på Riddarhustorget ger Kalm i samband med att han med Voltemat som motståndare konkurrerade om professuren i ekonomi i Åbo. "Jag roade mig ofta den tiden", skriver Kalm i ett brev till Mennander daterat 3/9 1747, "vi täflade som häftigast, at stå middagstiden på Riddarhustorget, som då var fullt af adelsmän och ståndspersoner, samt at der höra, huru den ene med all ifver förfäktade min sak, då den andre deremot tog Voltemats parti, fast ingendera af dem kände mig, som stod just bredvid dem och afhörde hela dispüten." Otto E. A. Hjelt & Alb. Hästesko (utg.), *Pehr Kalms brev till C. F. Mennander* (Helsingfors 1914), s. 8.

²⁸ Andra orter som har Skvallertorg är Hudiksvall och Kalmar.

²⁹ Värt att notera är hur skvallret i hovmiljön lätt fyllde en socialt reglerande funktion gentemot den enskildes hemliga planer. G. J. Ehrensvärd belyser förhållandet i sin dagbok då han skriver: "man kan icke inför 60 personer visa alla sina begär; den ene espionerar den andre; en minuts frånvaro skulle strax ge misstankar; man formerar partier at gå i sina kamrar, som skulle man företaga en resa igenom en öken, man skyndar sig åter för at strax berätta, hvar man varit

stås journalisterna, vars oftast osäkra födkrok det var att före andra inhämta och föra vidare nyheter. Någon enhetlig gruppering utgjorde dessa nyhetsförmedlare lika litet då som nu. Under den gustavianska tiden praktiserades yrket således av två så olika personer som den solitt bildade biblioteksman- nen Carl Christopher Gjørwell och den lösdrivande bohemen Johan Chris- topher Barfod. Gemensamt för dem båda var att de var gudabenådade ny- hetsjägare och anekdotsamlare, men därmed upphörde på det stora hela lik- heterna. Den förstnämnde, som av Thorild erhöll epitetet de lärda mödornas patriark, vurmade särskilt för de i hemlighet förlupna historier som gick att gräva fram i arkiven och frossade i svårlösbara bibliografiska frågor, enkan- nerligen den om vem som skrivit den beryktade skriften *Anecdotes de Suède*. Om detta "Huskors" för "vår kära Lärdoms-Historia", som innehöll så många för Karl XI:s historia "belysande och förmörkande" uppgifter, rådför- de han sig med vänner som Warmholtz och Schönberg.³⁰ Även dagens *on dits* intresserade Gjørwell mycket. Inte minst utnyttjade han i sin journalistiska verksamhet sitt vittfamnande kontaktnät, och tvekade sällan att som åtskilli- ga av hans vänner och bekanta bittert fick erfara, trycka deras brevledes gjor- da anförtroenden i sina tidningar.

Barfod, som visserligen likt Gjørwell gärna frossade i gamla anekdoter, ar- betade betydligt mera på fältet och fångade upp mycket av sitt pikanta ve- tande genom att driva runt på huvudstadens gator och fråga ut tjänstefolk och enkla hantverkare. Mycket av det han skrev – och han kunde på en dag skriva upp till 50–60 manuskriptidor – var dock av sådant slag att det dröj- de tills Gunnar Hyltén-Cavallius ett halvsekel senare fick tag i materialet innan det publicerades. Gjørwell, som på 1780-talet tog honom under sina vingar, droppade betecknande nog en av Barfod börjad artikelserie om märkvärdiga skånska aristokrater efter endast två nummer.³¹ Leopold, vars medverkan i den av Holmberg utgivna *Extra-Posten* sammanföll med att Barfod skötte utlandsrapporteringen där, utbrast efter att ha läst några mer än vanligt utsvävande artiklar av dennes hand i ett brev till vännen B. G. Westberg: "Fan i Barfoth, det är min morgon och afton sång." Enda sättet

och nästan alt, hvad man uträttat." E. V. Montan (utg.), *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof af friherre Gustaf Johan Ehrensvärd 1* (Stockholm 1878), s. 16.

³⁰ Gjørwell, *Bref-växling* 6 (Stockholm 1808), s. 91.

³¹ *Almänna Tidningar* 1788 nr 11 resp. 35. Båda bidragen har för övrigt friserats innan Gjørwell låtit dem gå i tryck.

att "frälsa det olyckliga bladet" vore, förklarade han vidare, att "hålla fyra karlar, som dageligen hindrade Barfoth att på femtio steg nalkas Holmbergs boklåda".³²

Vid sidan av dessa ändå tämligen fåtaliga professionella nyhetsförmedlare fanns åtskilliga andra som sladdrade med liv och lust. En gruppering som lämnat efter sig ett särdeles rikt skvallermaterial är läroståndets medlemmar. Bekant är hur biskopsvalen brukade åtföljas av paskiller, som i visans form drev med kandidaterna.³³ Ibland var dessa dikter godmodiga, men ofta nog bidrog de till att, som den till ämbetsvärdigheten aspirerande Frans Michael Franzén beklagande skrev till Tegnér, göra det till "en skärseld att vara i fråga till en biskopsstol".³⁴ Många av prelaterna var under frihetstiden vidare framträdande partipolitiker och politiserade tämligen oskrymtat från predikstolen; priset i hänsynslöshet tog Strängnäs biskopen Serenius, som en gång med generalen Charles Emil Lewenhaupt i tankarna liknade sina hattmotståndare vid skriande "Åsnor i Leyona-hud".³⁵

Inte mycket sämre i konsten att förtala varandra var man vid rikets universitet. Befodringsärenden och andra intresse motsättningar, inte minst politiska, satte då som nu sinnena i brand, något som åtskilliga bevarade korrespondenser mellan lärda ådagalägger med ibland förfärande tydlighet. Härtill kom att lärare och studenter författade anonyma smådeskrifter, som antingen cirkulerade i det fördolda från man till man eller sattes upp på en väl synlig plats.³⁶ Ett sådant fall har bevarats till eftervärlden genom den korrespondens som naturalhistorikern Pehr Kalm i Åbo förde med lärosätets prokansler, den blivande ärkebiskopen Carl Fredrik Mennander. Till denne sin förman och beskyddare som befann sig i Sverige, rapporterade han år 1772 om en paskill som i form av ett promotionsprogram anslagits på "acad. Taflan" och hunnit

³² Leopold till B. G. Westberg 18/5 1795, Knut Fredlund & Olle Holmberg (utg.), *Samlade skrifter af Carl Gustaf af Leopold. Häfte 7* (Stockholm 1958), s. 315.

³³ Åke Davidsson, 'Kring några biskospaskiller från Linköpings stift', *Framsynthetens ihågkommelse. En vänbok till Sune Lindqvist på 80-årsdagen* (Stockholm 1991).

³⁴ Franzén till Tegnér 1824.

³⁵ Serenius, *Salom. Pred. 7 Cap. 15 v. [...] öfver [...] Ernst Johan Creutz 1742*. Även hattsympatiserande präster politiserade från predikstolen: En rangplats intar Anders Carl Rutström som nyttjade en tacksägelsegudstjänst för kuvandet av statskuppen 1756 till att fara ut i grova ordvändningar gentemot drottningen.

³⁶ Bekanta är de smådeskrifter som följde kanslersvalet 1747 i Uppsala. Se Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia* 3:1, 206. Två dylika, däribland fabeln 'Sagan om Herrgåhln', finns avtryckta i dens., *Bihang* 3, n. 144.

bli läst av flera personer innan det kom i hans händer. Något hopp om att spåra upphovsmannen till det "i sin art qvickt" författade alstret gjorde sig inte Kalm, eftersom det tydligt syntes att "stilen" som vanligt i dessa fall var "med all flijt förvänd".³⁷

Även då akademikerna inte gjorde narr av varandra offentligt, samlade de girigt skvaller om sin närmiljö. Belysande är hur Linné, med årens lopp alltmer förstämnd och i trängande behov av en moralisk harmoni, mängde *Nemesis divina* med ofta kusligt sedelärande anekdoter ur det lärda Uppsalas rika ryktesflora. Cloun i hans sökande efter uppsaliensiska skandaler intar väl historien om Greta Benzelia, dottern till sedermera ärkebiskopen Eric Benzelius d. y., som efter en rad utomäktenskapliga äventyr slöt ett liv i största elände och misär. Ett annat exempel erbjuder Linnés uppsaliensiske lärdomskollegan Voltemat, vars *Anekdoter till 18de Seklets Historia* kom Fryxell väl till pass vid skildringen av frihetstiden.³⁸ På liknande vis samlade man förstås i Lund på biografica om sina kolleger; nämnas kan entomologen Carl Fredrik Fallén, vars lärda anekdotsamlade på fritiden bedrevs med något av den frenesi som han i professionen utvecklade i jakten på sällsynta skalbaggar. Sin företrädare på lärostolen i naturalhistoria, den mångkunnige men på sina medmänniskor alltsomoftast frånstötande verkande Anders Jahan Retzius, har Fallén förevigat i handskriften *Biographiska anteckningar om i Skåne bosatta personer m. fl.* som "den lyckligaste plagiarus", vilken hämtat nära nog allt sitt till synes imponerande vetande om naturen från planscher och böcker. Försåtligt har han framemot slutet av sin biografiska skiss dessutom tillfogat: "Retzius hade namn om sig att vara Rapportör; men jag twiflar derpå."³⁹

Även i korrespondensen med betrodda meningsfränder och beskyddare läckte akademikerna vid sidan av all neutral fackinformation gärna kollegiala

³⁷ Kalm till Mennander 7/8 1772, Otto E. A. Hjelt & Alb. Hästesko (utg.), *Pehr Kalms bref till C. F. Mennander* (Helsingfors 1914), s. 257 f.

³⁸ Uppsala som platsen för skvaller och förtal under Linnés tid behandlas i t.ex. Gunnar Broberg, 'Det linnéanska universitetet', s. 57 ff, Gunnar Eriksson & Karin Johansson (red.), *Den akademiska gemenskapen. Universitetens idé och identitet. Ett symposium till Tore Frängsmyrs 60-årsdag* (Uppsala 1999).

³⁹ Fallén, 'Biografiska anteckningar om i Skåne bosatta personer m. fl.', s. 223–31. KVA. Påpekas bör att Fallén kände sig hindrad i karriären av Retzius liksom att de som zoologer stod för var sin inriktning. Retzius premierade ryggradszoologin framför det av Fallén omhuldade insektsstudiet.

giftigheter, som när den rättslärde Matthias Calonius efter att under ett Uppsalabesök ha fått i gåva Fants samtliga disputationer för åren 1793 och 1794 otacksamt skriver till vännen Henrik Gabriel Porthan i Åbo: "Ach! hvad de till både sammansättning och stil är miserable." Han fortsätter: "Neikters äro i ingen mon bättre, alltid utan method och utan rätt kännedom af sitt ämne."⁴⁰ Ibland får detta sällan uppbyggliga skvaller om lärda kolleger en närmast tragisk anstrykning, som när Linné, sant eller falskt, betror den tillreste tyske beundraren Johan Beckmann att hans brytning med Albrecht von Haller har sin grund i att den otacksamme adepten och för eftervärlden mest som hänsynslös politisk skribent kände läkaren Jacob Gabriel Rothman låtit den firade Göttingenprofessorn förstå att Linné hängt hans porträtt upp och ner.⁴¹

Ofta utpekade som skvallerspridare var tjänstefolket, som bara alltför väl kände till herrskapets intimare hemligheter. Även frisörer, barberare och allehanda månglare, som i yrket mötte många människor, hade rykte om sig att låta tungan löpa mer än lämpligt. En sådan framemot sekelskiftet 1800 populär levnadsrådgivare som Adolph Knigge kan därför inte i *Om omgänget med menniskor* nog varna den bildade läsaren för att förtro sig att dessa låga tjänsteandar, överlag "mycket benägna att bära nyheter ur det ena huset i det andra, att hopspinna intriger, stifta ondt, utsprida sqvaller, och låta bruka sig till allehanda skamliga företag".⁴² Likaså ansågs de gamla sladdra ohälsosamt mycket. En som för ovanlighetens skull förmådde se något uppbyggligt i detta påstådda förhållande var teologie professorn och domkyrkoprosten i Åbo Johan Browallius. Denne, som i presidietalet *Känningar af Guds försyn vid nyttiga vetenskapers främjande* (1747), berörde "sqvalleraktigheten" i osedvanligt positiva termer såsom ett uttryck för "hugen att meddela androm det man vet", menade att mellan "ålderdomens *pratsamhet* och barndomens *frågvishet*" rådde den bästa harmoni. Deras samexistens utgjorde i själva verket "et märkeligit prof af Skaparens omsorg för vårt slägte" i det "at den ena gerna frågar och den andra gerna talar".⁴³

⁴⁰ *Mathias Calonii bref till Henrik Gabriel Porthan. Åren 1793–1800* (Helsingfors 1902), s. 101.

⁴¹ Th. M. Fries (utg.), *Johann Beckmanns Schwedische Reise in den Jahren 1765–1766. Tagebuch* (Uppsala 1911), s. 107.

⁴² Adolph Knigge, *Om omgänget med menniskor* 2 (2:a uppl., Linköping 1810), s. 139.

⁴³ Browallius, *Känningar af Guds försyn vid nyttiga vetenskapers främjande* (Stockholm

Den verkliga rangplatsen bland skvallerbyttorna intogs enligt tidens tänkande av kvinnorna. Uppfattningen (som väl delvis lever kvar) var närmast paneuropeiskt allmängods. Dr Johnson valde som bekant att i sitt berömda verk *Dictionary* belägga uppslagsordet "Gossip" eller skvallrare med "någon som springer runt och sladdrar som kvinnorna vid förlossningsängen". Det är också i linje härmed som vi ska förstå Lichtenbergs aforism "Om fiskarna är stumma så är i gengäld fiskmånglerskorna desto pratsammare", även om det här också ryms ett socialt moment vid sidan av könsaspekten.⁴⁴ På svensk botten kan vi tänka på hur Cederborgh i *Uno von Thrazenberg* befolkar Österlånggatan och brinkarnas brunnar med skvallrande pigor.⁴⁵ Begrepp som kvinnoskvaller, kvinnosladder, käringskvaller, skvallerska, skvallerkärning, skvallerkona, skvallersyster, skvallertaska, skvallertös, vilka alla finns belagda på 1700-talet, talar ett och samma språk. Lika otvetydig är ordspråkens tendens. "Qwinnewasck är Marknadzbrask i. e. Qwinfolcks snack är lijka som ett Marknadz sorl", heter det i Grubbs *Penu proverbiale*. Andra är "sqwaldrebyttor/ ha gärna systrar", liksom "tjga är Quinnoplåga". Direkt olycksbådande är "Ond Qwinna bär swärdet i munnen" samt det brutalt bestialiserande "Sqwallersugga will alla tugga".⁴⁶ Till dessa folkliga talesätt kan läggas den mondäna pressens schablonartade skildringar av kvinnliga kafferep i hemmet. Alltifrån Dalins *Argus* till Kellgrens *Stockholms Posten* spann författarna till dessa satirer på temat att talegåvan hos det andra könet var outtömlig och räckte till för allt från torgpriser till general Washington och liktornar, andra väsentligheter att förtiga.⁴⁷

1747), s. 11. Om den stridbare Browallius, som slutade som biskop, gick många elaka rykten. I *Anteckningar af Carl Christopher Gjörwell om sig sjelf, samtida personer och händelser 1731–1757* (Lund 1874), s. 81, relateras ryktet om Browallius som hemlig naturalist. Efter Browallius död 1755 cirkulerade även en infam gravdikt, vilken påstods vara skriven av hans son och hade följande lydelse: "Nu har här vandrat ifrån jorden/ En listig man i spaker drägt:/ Ett elakt ljus är nu utsläckt,/ Som osat ikring hela Norden./ Guds godhet ingen ända har; Men om den själen neder stiger,/ Tror jag, att fan för hans intriger/ Knappt får i helvetet bo qvar." Cit. ur Hofberg. *Biografiskt Lexikon öfver namnkunnige män* 3, s. 360.

⁴⁴ Georg Christof Lichtenberg, *Aforismer* (Stockholm 1997), s. 163.

⁴⁵ Fredrik Cederborgh, *Uno von Trazenberg* (1809–10), s. 64.

⁴⁶ Jag har använt Törnings utvidgade utgåva av *Penu proverbiale* (Stockholm 1678).

⁴⁷ Se t. ex. *Stockholms Posten* 13/5 1780.

Skvallrets funktion i ett sårbart informationssambälle

Hur ska då allt detta sladdrande, som ändå så ofta påtalades och fördömdes som tarvligt och lågt, förklaras? Delvis, och det är den poäng som jag vill göra i detta sammanhang, hade det att göra med hur pass bristfälligt och trögt tidens informationssambälle var. Vägarna var av skilda anledningar dåliga: i det skogiga och glesbefolkade Värmland var de vanligen inte mycket mer än stigar, medan de legendariskt erbarmliga vägarna över Skånes slätter under vinterhalvåret tvang de färdande att forcera en lervälling som ofta gick upp till navet på vagnarna. Vidare var broarna över åar och andra hindrande vattendrag helt få. Sammantaget medförde faktorer som dessa att postgången blev långsam och inte alltid pålitlig. Vid mitten av seklet tog det normalt fem dagar för att expediera ett brev från Ystad till Stockholm. Samma tid tog det från Göteborg, medan man fick räkna med sex dagar för ett brev att nå Umeå från huvudstaden.⁴⁸ Härtill kom att postroven var frekventa; ännu 1776 noterar således Gustaf Johan Ehrensvärd att den finska posten på kort tid rövats tre gånger.⁴⁹ Inte alltid var postmästarna heller besjälade av exemplarisk nitälskan: om Gabriel Wessmann, som genom dryckenskap och ovarsamhet möjligen orsakade att posthuset i Helsingfors brann ner till grunden, påstods det att han hade för vana att kvarhålla brev till en senare sändning för att på så vis spara sig möda.⁵⁰

Vintertid kunde vidare posten mellan Finland och Stockholm, när isarna över Ålands hav varken bar eller brast och breven måste ta omvägen runt Bottenhavet, utvecklas till verklig snigelpost. Belysande är hur Kalm i Åbo skriver till Mennander under riksdagen 1766: "Nu lefva vi här som i en mörck säck, hvad publique saker angå; ty vi hafva nu på 3 veckor ej haft någon post över hafvet." Samma spända väntan får honom vid ett annat tillfälle att poängtera hur det "för nyfiket folk härstädes kosta på" och att "tolamods påsen" för hans del är i det närmaste tömd.⁵¹ Går vi en mansålder längre fram så sitter den till Sverige överflyttade Calonius i Stockholm hösten 1795 och väntar lika spånt på den gång efter annan uteblivna finska posten. Vid det tredje tillfället skriver han till Porthan att det är "ledsamt att så länge vara i

⁴⁸ Nils Forssell, *Svenska postverkets historia* 1 (Stockholm 1936), s. 172.

⁴⁹ E. V. Montan (utg.), *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof af friherre Gustaf Johan Ehrensvärd* (Stockholm 1878), s. 18.

⁵⁰ Ernst Grape, *Postkontor och postmästare* (Stockholm 1951), s. 801.

⁵¹ Kalm till Mennander 7/2 1766 resp. 5/4 1765., Otto E. A. Hjelt & Alb. Hästesko (utg.), *Pehr Kalms brev till C. F. Mennander* (Helsingfors 1914), s. 124 resp. 65.

okunnighet om hvad i Finland passerar".⁵² Posten från Finland uteblev ytterligare en gång innan den prövade Calonius äntligen fick ett brev från vännen i Åbo.

Vad gäller själva nyhetsrapporteringen lämnade den en hel del kvar att önska. Vad man fick sig till livs i nyhetsväg vid prästens pliktskyldiga uppläsning av kungörelser var visserligen, som redan Hilding Pleijel poängterat och nu senast Elisabeth Reuterswärd utrett, en god del av behållningen med att gå till kyrkan, men innehållet var och förblev ofta påvert nog.⁵³ Detsamma får sägas om tidningarna, som länge var fåtaliga och trycktes i små upplagor: 500 ex. var en vanlig siffra under hela seklet; i flera fall var den lägre. Därtill lämnade tidningarnas rapportering mycket övrigt att önska; det utländska materialet som företrädesvis saxades ur avisorna i Hamburg och Altona var i bästa fall ett par, tre veckor gammalt när det nådde läsarna och den inhemska rapporteringen, som länge tedde sig gles i jämförelse med utlandsrapporteringen, var inte snabbare.⁵⁴ När Kristinehamn eldhärjades i slutet av februari 1781 dröjde det sålunda två och en halv vecka innan det stod att läsa i *Stockholms Posten*.⁵⁵ Överlag var den inhemska rapporteringen dessutom på grund av myndigheternas misstänksamhet återhållsam intill gränsen till det befängda.

Här är inte platsen att gå närmare in på censuren, för det är ett långt och invecklat kapitel.⁵⁶ Hur hårt pressen hölls i tukt framgår dock redan av att när *Inrikes Tidningar* 1766 rapporterade att det bohuslänska sillfisket varit sämre än vanligt, så fick utgivaren Matthias Benzelius bestämda order från högsta politiska ort att dementera den för riket pinsamma uppgiften, något som – visserligen inte utan protester – också skedde. I mer tydligt politiska ärenden var publicisterna än fogligare och förteg medvetet alla nyheter av vikt. En så-

⁵² Calonius till Porthan 21/11 1795, *Mathias Calonii bref till Henrik Gabriel Porthan. Åren 1793–1800* (Helsingfors 1902), s. 135.

⁵³ Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle* (Lund 2001).

⁵⁴ Se Ingemar Oscarsson, 'Nyhetsförmedling och nyhetsberättande i svensk 1790-talspress', *I lärdomens trädgård. Festskrift till Louise Vinge* (Lund 1996).

⁵⁵ Nyheten om branden som inträffade 25/2 finns i *Stockholms Posten* 16/3 1781.

⁵⁶ Specialundersökningar på området utgör: Anders Burius, *Ömhet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik* (Uppsala 1984); Stig Boberg, *Gustav III och tryckfriheten 1774–1787* (Stockholm 1951); Elmar Nymán, *Indragningsmakt och tryckfrihet 1785–1810* (Stockholm 1963).

dan spektakulär händelse som Adolf Fredriks tronavsägelse i december 1768 meddelades varken i *Inrikes Tidningar* eller *Posttidningarna*, och när väl Gustav III:s statskupp 1772 tillkännagavs i tidningarna tio dagar efter genomförandet, skedde det på några få intetsägande rader, vilka föga lät ana vidden av denna omvälvning av det politiska livet.⁵⁷

Ytterligare en aspekt av myndigheternas skuggrädsla var, som antytts i det föregående, att utländska kontakter försvårades. Ett exempel erbjuder de hinder i form av en kunglig förordning från 1780 som vid hot om tjänstens förlust avsågs avhålla hugade lundaakademiker från att genom längre studievistelser förkovra sig i det närbelägna Köpenhamn. Det skall sägas att det gick att inhämta tillstånd i förväg och att tillämpningen av förordningen inte alltid var den mest exemplariska, men likafullt ägde förordningen bestånd i närmare fyrtiofem års tid, till vilket kommer att de danska akademiker som ännu på 1810-talet tog sig över sundet till Lund hölls under uppsikt av polisbetjänter.⁵⁸

I detta läge ter det sig naturligt att man i enlighet med andan i ordspråket "Nykommet är alltid välkommet" sökte informella kunskapsvägar, om så bara för att (på samma vis som vi närmast rituellt slår på radio- eller tv-nyheterna) kunna konstatera att ingenting omskakande har hänt och att världen är sig lik, att den fortfarande hänger ihop. Den attityden till skvallret gör sig Calonius till tolk för vid ett tillfälle i korrespondensen med Porthan då han finner det "artigt att se, huru Åbo rykten i åtskilliga delar öfverensstämma med de vi hafva här".⁵⁹ Jag ska inte uppehålla mig längre vid denna punkt, utan vill bara avslutningsvis poängtera att de som i detta informella kunskapssökande hade de bästa förutsättningarna att få fram fullgod information givetvis tillhörde den sociala eliten, däribland viktigare näringsidkare, högre militära befäl eller civila ämbetsmän.⁶⁰ Satt de utlokaliserade på något

⁵⁷ De nyssnämnda exemplen kommenteras i Otto Sylwan, *Svenska pressens historia till statshvälfningen 1772* (Lund 1896), s. 100 f.

⁵⁸ Martin Weibull, *Lunds universitets historia 1* (Lund 1868), s. 345 f. Jfr Bengt Hildebrand, *C. J. Thomsen och hans lärda förbindelser i Sverige 1816–1837* (Stockholm 1937), s. 145 f. 1824 års förordning innebar att man fick vistas i Köpenhamn 10 dagar utan tidigare tillstånd. År 1839 mildrades reglerna ytterligare.

⁵⁹ *Mathias Calonii bref till Henrik Gabriel Porthan. Åren 1793–1800* (Helsingfors 1902), s. 211.

⁶⁰ Det hindrar inte att även människor ur de lägre sociala lagren kunde vara förbluffande välinformerade. Ett exempel från den gustavianska tiden erbjuder den i Stockholm verksamme

gods eller bruk eller bodde i någon residensstad var det för att rätt sköta den egna verksamheten ofta av vitalt intresse att veta hur resonemangen gick i huvudstaden, varför de såg till att hålla sig med betrodda informatörer. Ibland utgjorde vänskaps- eller släktskapsband en tillräcklig grund för att erhålla den eftersökta informationen, i andra fall skedde kommunikationen mot betalning eller utlovat beskydd.⁶¹

Följer man lite noggrannare dessa lokalt placerade kunskapsinhämtare, skall man också finna att de inte sällan hade att hantera imponerande informationsmängder. I själva verket fick de ofta mer information än det fanns underlag för och tvingades därför lära sig värdera vad som kom dem till del. Instruktivt i detta sammanhang är att stifta närmare bekantskap med varvsamiralen i Karlskrona, Carl Tersmeden. Odödliggjord av Oxenstierna i det uddiga epigrammet "Tersmeden, tung, tjock och lång, / är både amiral och barlast på en gång", hör han inte till 1700-talets skvallerhistoria endast för att han levde med det stadgade ryktet om sig att 1743 ha förrått general Lewenhaupt och att sedan ha försökt förgifta sin blivande förman, generalamiral Henrik af Trolle, med hustruns mullbärssaft. Hans efterlämnade och delvis utgivna dagböcker, *Amiral Carl Tersmedens memoarer*, är dessutom en guldgruva för den som vill se hur en människa med ett informellt kunskapsnät agerade för att säkerställa den information han fick, och hur han då ställde skvaller mot skvaller.

Amiralen menade sig förvisso ha pålitliga kunskapare. I Stockholm kunde han tryggt lita på att få information av svågern Gustaf Malmström, som bland annat skickade budet om Adolf Fredriks dödsfall i så pass god tid att Tersmeden efter att utgjutit "tårar under den fasligaste bestörtning" hann "nyttja fördelen af denna okända sorg" till att innan priserna rakade i höjden köpa upp ett lager svart flanell och vitt krusflor stort nog för familjens behov.⁶² Hans bästa källa i huvudstaden var emellertid en person som i dag-

hantverkaren Johan Hjerpe. Ett belägg på hur också enkelt folk i provinsen tog del av flödet av informellt kommunicerade nyheter ger ett brev från Mikael Anckarswärd till N. G. Schultén daterat Kalmar den 23 mars 1804. Han skriver där: "Bönderne fundera nu starkt och fan vet var de få sina underrättelser, men nu säges bland dem nog allmänt att kungen är fången därute och att Bonaparte skall taga ut honom, andra åter att han därute sitter utaf ricksgälden; det vore ej så rasande." Cit. ur Olof Mustelin (utg.), s. 108.

⁶¹ Om hur denna informationstrafik har skett behandlas utförligt i t. ex. Ingemar Carlsson, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden"* (Lund 1966).

⁶² Nils Erdmann (utg.), *Amiral Carl Tersmedens memoarer* 5 (Stockholm 1919), s. 45.

böckerna vanligen går under beteckningen "min anynome", alternativt "min påliteliga correspondent". Denne skickade honom vid sidan av för yrkesutövningen viktiga uppgifter även så detaljerade uppgifter om operan Gustaf Wasa att han praktiskt taget tyckte sig ha "sett den på stället".⁶³

Många andra nyheter och rykten (däribland det om den föga teologiskt rustade hovgunstlingen Elis Schröderheims snara utnämning till ärkebiskop liksom andra om påbörjade krigsrustningar, kungliga reseplaner, stundande riksmöten eller hans egen och kollegernas ställning hos kungen) var Tersmeden mindre på det klara med. I dessa kinkiga fall då informationen var tvetydig, framgår det av dagböckerna hur han höll inne med sina nyheter och testade tillförlitligheten av rapporterna genom att i samtal sondera sina kolleger i Karlskrona. Om man får sätta tro till hans dagboksanteckningar så ska han ha varit en överdängare på att i dessa samtal ställa sig okunnig och pressa sanningen ur sina överordnade. Vid ett tillfälle skröt han med att hans chef Trolle tillagt honom "Swedenborgs gåfvor att upptäcka dolda saker!".⁶⁴

Sanningen var snarare den att den nyfikne och opportunistiske Tersmeden inte drog sig för regelrätt spioneri. Avväpnande naivt berättas det i dagböckerna om hur han genom att hålla öronen öppna i tid fått fatt i intrighärvan vid statskuppen 1772 och på så vis kunnat göra sig oumbärlig vid denna. Under tiden med Trolle som chef drog sig Tersmeden inte för att läsa ett brev som denne lämnat kvar på bordet, och som avslöjade kungens offensiva Norgepolitik.

Dessa triumfer för hans privatspaning utgjorde emellertid undantagen. Som regel – vilket visar gränserna för skvallrets användbarhet i 1700-talets informationssamhälle – misslyckades Tersmeden och hans uppgiftslämnare att i tid snoka reda på sanningen när stora saker stod på spel. Vid riksdagskallelsen 1786 kom de privata kunskaparnas rapporter från Stockholm fram till Karlskrona en hel vecka efter den offentliga kallelsen. Lika överrumplande var det för Tersmeden ovälkomna budet om Trolles utnämning till generalamiral år 1780. Och nyheten knappa fyra år senare om Carl August Ehrensvärds upphöjande till flottans högsta befäl efter den avlidne Trolle slog ner som en bomb. Först när Ehrensvärd anmäldes som anländ till Karlskrona gick det upp för Tersmeden och amiralskollegan Anton Johan Wrangel vad

⁶³ *Ibid.*, s. 6, 52.

⁶⁴ *Ibid.*, s. 5, 195, 197.

som hänt. Skakad noterade han i dagboken: "Jag lämnar hvar oväldug döma om den impression en sådan tidning skulle hafva på oss bägge som de äldsta flaggmän. Wrangel med en fullkomlig ed svor till, att det är omöjligt. Jag tog min hatt och käpp och for, utan att svara ett ord, min färde hem."⁶⁵ Vid samlingen för flaggmännen två dagar senare då Ehrensvärds förordnande offentliggjordes låg Tersmeden kvar i sängen, enligt egen utsago sjuk.

Nykommet är nu inte alltid välkommet.

⁶⁵ *Ibid.*, s. 5, 233 f.

Kvinnor, brev och kunskap

Om 1700-talets brevkultur

JESSICA PARLAND-VON ESSEN

Undervisning i brevskrivning ingick traditionellt i den styrande klassens utbildning som en del av den klassiska skolningen i retorik. Att kunna skriva teoretiskt riktiga, väl uppbyggda och välformulerade brev var ett bevis för delaktighet i elitens kultur. I opposition till denna brevkultur uppstod emellertid i Frankrike på 1600-talet ett nytt sätt att skriva brev. Denna nya brevkultur var ett uttryck för en ny elitkultur, den aristokratiska salongskulturen, och strävade till att överskrida den klassiska bildningen, den torra lärdomen, att utveckla den till en galant och frigjord *sentiment*, som framstod som en finare, högrestående kvalitet. På den klassiska kulturens grund anlades en ny stil, en stil som inte längre utnyttjade explicita teorier, utan som utgick från det estetiska, från den goda smaken.¹

Den nya galanta brevkulturen var en del av en större kulturell förändring, uppkomsten av den s.k. salongskulturen. I denna kultur var kommunikationen central och konversationskonsten blev en viktig färdighet. Genom konversationen speglade man sig själv och producerade aktivt en grupptillhörighet. Gränsen mellan det talade och det skrivna flöt ihop. Man läste högt för varandra både brev och andra texter, och breven antog allt mer formen av konversation. Man motarbetade skillnaden mellan talad och skriven text; breven återspeglade konversationen i salongerna och utgjorde också en del av densamma. Genom denna process motverkades den skrivna textens stelhet och normbundenhet, och genom att "civilisationen" så att säga internaliserades eftersträvades större förfining. Under 1700-talet kom även romankons-

¹ Stina Hansson, *Svensk brevteori. Teori och tillämpning*. Skrifter utgivna av litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet nr 18 (Göteborg 1988).

ten att anamma brevformen med stor framgång. Tilltalet i breven, det direkta tilltalet till läsaren, gav såväl författaren som läsaren en möjlighet till självreflektion. Man tog fasta på den gamla definitionen av brevet som ett samtal med en frånvarande vän. Breven skrevs allt oftare i genren *familiaria*; de var i familjär ton hållna brev där man lyfte fram sin egen person. Då man tidigare i brevskrivningen utgått från *causae*, orsaken till brevet, överskuggades skribentens jag lätt av rollen som författare till ett brev av en viss genretyp, och brevets syfte blev dominerande. Man strävade efter att bryta detta mönster då man övergick till de känslargument som krävdes inom den mer familjära brevtypen. I stället för roller strävade man till en stilton och en känsla som avspeglade brevskrivarens etos. De personligt hållna breven var ändå under 1700-talet i Sverige enligt *Stina Hansson* präglade av en logisk-succesiv uppbyggnad med anor i den gamla brevteorin, vilket gjorde att känslargumenten ibland blev problematiska.² Om man ville framhålla dessa argument med trovärdighet var man tvungen att frångå en strikt form. Känslan behöver en person som känner dem, ett jag som är mer än en predisponerad och av kontexten dikterad roll.

Det är viktigt att här se den koppling mellan estetik och etik som var rådande i denna kultur, eller som den franska forskaren *Chantal Thomas* sagt *à propos* Madame de Genlis text publicerad under rubriken *De l'esprit des étiquettes*: "Etiken uppstår ur den goda smaken. Den är en fråga om estetik." Under 1700-talet, etikens guldålder, då samhällsutvecklingen krävde sofistikerade legitimeringsmedel för de makthavande, var etiken högaktuell för adeln och de övriga eliterna. I edukationen arbetade man utgående från klassisk litteratur och religiösa och moralfilosofiska texter, utgående även i tid, d.v.s. man började läs- och skrivundervisningen med denna typ av texter för såväl pojkar som flickor. Under seklet, även kallat "smakens århundrade",³ uppstod i adelskulturen en stark sammankoppling mellan det yttre (estetiska) och det inre (etiska). Detta var en kulturell mekanism genom vilken makten legitimerades och elitens överlägsenhet manifesterades. De yttre formerna är alltid viktiga i ett hierarkiskt uppbyggt system och de utgjorde i detta fall en manifestation av kulturens och gruppens kvalitativa överlägsenhet. Behagfullheten och ståndsmässigheten var viktiga för sam-

² *Ibid.*

³ George Dickie, *The Century of Taste. The Philosophical Odyssey of Taste in the Eighteenth Century* (New York 1996).

hällsstrukturens överlevnad. Inom adeln förknippade man den goda smaken med förmågan att bära samhällsansvar, till en grad som kom att bli förödande. Det förmögna borgerskapet – och även det tredje ståndet – började ifrågasätta hållbarheten i detta resonemang. Även inom adeln pågick dock hela tiden en moralisk diskussion, bedriven inte minst i edukativa sammanhang.

Det hänvisas ofta till en särskild borgerlig brevkultur, en mer romantisk sådan, som förhöll sig kritiskt till den aristokratiska stilen. Den borgerliga kulturen kritiserade den galanta stilen för ytlighet och falskhet, för att den inte var uppriktig, utan tillgjord och oseriös. I verkligheten pågick en breddning av den brevskrivande allmänheten och de familjära breven skilde sig troligen inte så mycket från varandra inom de olika svenska eliterna under slutet av 1700-talet. En yttre markör som dock oftare förekommer hos adeln än hos andra är att breven skrevs på franska, men det måste vidhållas att även förnäma borgarflickor lärde sig detta språk med stor iver och att man satsade på salongskulturens olika aspekter även i de otaliga flickpensioner där alla förmögna flickor kunde få sin utbildning, liksom adeln ibland kunde skriva brev helt eller delvis på svenska. Brevskrivandet var *de facto* ett tecken på utbildning, en god utbildning, och fungerade säkerligen som en självdefinierande handling både på ett individuellt och på ett allmänt kulturellt plan.

Brevets funktioner

Brevskrivandets betydelse som kulturell handling, definierande grupptillhörighet och kulturell kompetens, kan knappast underskattas. Brevskrivandet är framför allt en kreativ handling genom vilken man förnyar sitt kulturella kapital, men samtidigt skapas under denna process också nytt kulturellt kapital som kan användas i kommunikationen mellan människor. Kommunikationen har ett kulturellt egenvärde, eftersom en kultur inte kan existera utan att ständigt manifesteras och omdefinieras. Men vid kommunikationen överförs också information och kunskap. Under 1700-talet blev den skrivna texten vid sidan av det talade språket och det för adeln så viktiga symbolspråket det viktigaste mediet för överföring av information.

De familjära breven hade en speciellt viktig socialt sammanhållande och identitetsbekräftande funktion. I praktiken innebar detta att man ägnade stort utrymme åt personlig information, såsom brevskrivarens, familjemedlemmarnas och adressatens hälsa. Det faktum att så många svårbotade sjukdomar hörde till vardagen under denna tid gjorde det förstås inte mindre relevant att ständigt hålla sig informerad om de närmastes hälsotillstånd. Till

detta kommer även praktiska råd och instruktioner i hälso- och hushållningsfrågor. Den sociala sammanhållningens betydelse framkommer även i den täta information om andra människor, fakta, rykten och skvaller som spreds med posten. Familje- och societetsnyheter var av vikt, inte minst för adeln som behövde kunna orientera sig i en ständigt föränderlig social och många gånger samtidigt politisk situation. I dessa frågor stod adelsdamerna inte sina makar efter som politiska aktörer. Personliga relationer från äktenskap och vänskap till fiendskap var även av politisk betydelse, och i adelns familjära brev flyter politik och societetsnyheter obehindrat samman till ett enda skvallrande och vad man idag skulle kalla lobbande för och emot olika personer och fraktioner. Det faktum att de flesta inflytelserika personer var släkt åtminstone genom äktenskap bidrog till att politiska frågor lätt blev familjeangelägenheter. Tyvärr saknas ännu systematisk forskning på detta område. Kvinnors brev finns troligen inte ens bevarade i samma utsträckning som männens, men för närvarande pågår ett forskningsprojekt om kvinnors brevskrivning, varför man kan hoppas att det även fästs uppmärksamhet vid frågor om kvinnors maktutövande. En *Fingerspitzzgefühl* pekar dock åt det hållet att kvinnors maktutövning går att spåra just i deras brevväxling.

Ett annat uttryck för brevens kulturuppbärande funktion var adelns ständiga kommissionerande från kontinenten, framför allt från Paris, till Sverige och från Stockholm till de mindre orterna. Trots att modet som fenomen ansågs långt ifrån oproblematiskt är det ett faktum att den högsta aristokratin i Sverige uppfattade det som uttryckligen ståndsmissigt att importera mode från Frankrike. Genom denna estetiskt betonade verksamhet kunde man markera sin ståndsmissighet och visa sin goda smak.⁴ Från Frankrike importerades modetidningar, mönster, tygprover och tyger, samt rentav hela dräkter till den svenska adeln. Den svenska beskickningen i Paris och unga svenska män på sina *grand tourer* fyllde här en viktig förmedlarroll.⁵ Även import av konstföremål och böcker bör räknas till denna ståndsmissiga verksamhet.

⁴ Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*. Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 45 (Uppsala 2001). Se även Johanna Ilmakunnas, *Säädyllistä kuluttamista. Ylhäisäatelin rahankäyttö ja kulutustottumukset Ruotsissa 1700-luvun toisella puoliskolla*, avhandling pro gradu, historiska institutionen, Helsingfors universitet, 2000.

⁵ Om den svenska beskickningens viktiga kulturförmedlande roll, se Charlotta Wolff, 'Sveriges representation i Paris. Sändebuden och beskickningen under frihetstiden och den gustavianska tiden', *HTF* 2:2001.

Genom att introducera nyheter från världens modecentrum och även från främmande kontinenter markerade man sin gemenskap med den stora världen – och samtidigt sitt avstånd till de övriga samhällsgrupperna. Anammandet av det franska språket var en naturlig led i denna process.⁶

Brev användes även som viktiga redskap i skapandet av nya personliga relationer. Brevledes, eller med ett rekommendationsbrev i bagaget, kunde man närma sig prominenta och centrala personer, och breven kunde vara viktiga i nätverksbyggen och i olika lobbings- och propagandasyften. Förutom konkret information bar brevet också på ett budskap av vilja till kommunikation och en markering av en böjelse för gemenskap.

Brev kunde också användas i aktivt formerande syften. Brevväxlingar mellan föräldrar och barn bär ofta en tydlig prägel av detta underliggande syfte. I breven förmedlas då mycket information, i första hand om själva brevskrivningskonsten och ofta den mer traditionella brevskrivningsformen. Breven blir ibland förmanande, och avsikten är en moralisk fostran vid sidan av en mer formell träning i brevskrivning. Föräldrar kommenterade ibland explicit sina barns brev, deras stil och språk, vilket ger en intressant insyn i den etisk-estetiska fostran som ofta doldes helt i konversationens och den kulturella impregneringens domäner. Ibland var det frestande att i de edukativa breven föra konversationen, den salongsmässiga edukationsmetoden, på gränsen till föreläsning. Som goda konversationsämnen ansågs moraliska spørsmål och frågor kring stil och smak. Det faktum att barnen sattes att öva just brevskrivning som hantverk, åtminstone i de högre samhällsgrupperna, visar vilken vikt som lades vid denna färdighet.

Kvinnor som brevskrivare

Att skriva brev var med andra ord under denna period en färdighet som krävde övning, även om man eftersträvade ett spontant intryck – vilket man gjorde genom att i allt högre grad framhäva sig själv och sina känslor och åtminstone till det yttre överge den traditionella brevteorin. Stil och smak kan läras endast ostentativt, genom att studera goda exempel – och genom att försöka imitera de bästa av förebilderna. Följaktligen läste man mycket brev, både den egna korrespondensen och andras, samt även publicerade brev, såsom lord Chesterfields, de franska filosofernas och förstås Madame de Sévigné

⁶ T.ex. Juri Lotman, *Russlands Adel. Eine Kulturgeschichte von Peter I. bis Nikolaus I.* (Köln 1997).

brev. Att lära sig den epistolära konsten var inte förbehållet enbart männen. Även döttrar i förmögnare familjer hade tillgång till detta material. De kunde dessutom börja sina övningar på detta område med större intensitet än sina bröder, som var tvungna att ägna en del av sina första studieår åt att lära sig latin.

Rättstavningen är ett område där man eventuellt kan se skillnader mellan kvinnor och män, men minst lika mycket mellan kvinnor. En del har en väldigt korrekt stavning, medan andra inte särskilt ansträngde sig för ortografin. "Litet på sne skadar inter" kommenterade Gustaf Mauritz Armfelt en gång sin dotters brev, men den gången gällde det raderna.⁷ Augusta Armfelts brev har en konsekvent stavning, något som fungerade som ett tecken på att hon fått en god utbildning, men jag måste ändå ställa mig tveksam till *Elisabet Hammars* kommentar om att en dålig stavning skulle ha varit till stort förfång.⁸ Trots att Armfelt till exempel tyckte att rättstavning var viktigt är det inte alls sagt att alla ansåg det, eller att det nödvändigtvis skulle ha hört till adelskulturen, snarare tvärtom. Armfelt intresserade sig närmast för svensk rättstavning. Dels var han intresserad av att upprätthålla Augustas svenskkunskaper i landsflykten, dels var det senare ett av hans intressen som ledamot vid Svenska Akademien.⁹ Dessutom hade han för avsikt att ge Augusta en utbildning som skulle ge henne färdigheten att försörja sig själv. Armfelt skrev oftast, men inte alltid, på svenska till sin övriga familj. I breven till Augusta begränsar sig svenskan till enstaka ord såsom då han beskyller henne för slarv, eller "slurf" som han ibland skriver. Svenskan förblev således ett mer vulgärt språk. Just språkvalet är det som tydligast visar på brevens edukativa karaktär i fallet Armfelt.

Den i Moskva bosatta tyska professorn Heinrich Frese betonade visserligen ortografins betydelse för sin dotter Helena, men varken hans egen eller hennes stavning är helt konsekvent. Prinsessan Charlottas – senare hertiginna av Södermanland – studiekoncept har aldrig några korrigeringar av annan hand i stavningen, trots att de ibland kan vara markerade med ordet "corrigé" eller "vu et corrigé" i kanten. Prinsessan försökte i alla fall stava väl. Ordet *nécessai-*

⁷ Armfelt till dottern den 4 december 1799. Finlands riksarkiv, Helsingfors.

⁸ *Elisabet Hammar, Franskundervisningen i Sverige fram till 1807. Undervisningssituationer och lärare. Årsböcker i svensk undervisningshistoria* (Stockholm & Uppsala 1981), s. 29.

⁹ Stig Ramel, 'Gustaf Mauritz Armfelt och Svenska Akademien', *Det roliga börjar hela tiden. Bokförläggare Kjell Petterson 60 år den 20 december 1996* (Stockholm 1996), s. 228.

re var för henne ett svårt ord, nästan alltid stavat på flera olika sätt efter varandra och sällan korrekt. Även stavningen i hennes senare dagböcker är som bekant ytterst inkonsekvent, uppenbarligen till följd av ett medvetet val i hennes edukation. Stavningen är minst sagt fantasifull, och många gånger måste man läsa hennes text högt för att förstå den.

Om än inte av högsta prioritet, var rättskrivningen inte irrelevant för Armfelt, som i ett brev till dottern uppmanar denna att fästa större uppmärksamhet vid den yngre broderns stavfel:

Er bror har skrivit mig ett ganska sött brev, men även om man låter honom göra det med hänseende till hans idéer och utsagor, ber jag er min kära vän att korrigera hans stavfel, för att han inte skall få ovanan att stava vissa ord fel – ty skrivvanan står över studier, då man låter den löpa utan att ha tid att studera varje rad.¹⁰

Flickan inträder här i rollen av lärare för sin yngre bror, något som även förekom i familjen Stedingk.¹¹ För brodern är rättstavning och latinkunskaper viktiga, och Augusta får i egenskap av lärare lära honom vanan att stava rätt. Stilen skulle utvecklas personligt. Armfelt hade alltså tilltro till Augustas kunskaper och förmåga att handleda också en pojke i hans studier. Men en gång fick Augusta en direkt uppsträckning för vårdslöshet:

Ert brev av den 26 september som jag nyss mottagit, kostade mig all glädje jag får av att höra nyheter ifrån er. Det var inte endast oläsligt på flera ställen, en sak som inte besvärar mig, men stilen var obegriplig gällande innehåll. Jag ser att min korrespondens är betungande och jag vill inte vara er obehaglig emedan jag på inget sätt kan bidra till er trevnad, så ni kan låta bli att skriva till mig om ni önskar. Jag blir aldrig förvånad över att se min familj anta den förskräckliga smaken i landet där de befinner sig. För övrigt är det ny möjlighet till olycka, som jag ännu kan få pröva på.
ce 24 oct [1799]

Också professor Frese gav sin dotter praktiska råd i brevskrivandet. Han berättade till exempel hur dateringen skulle göras och försökte motivera sin dotter att skriva med eftertanke. Frese lät faktiskt binda in korrespondensen med dottern för att den skulle bevaras. Han avsåg att ta den med sig till sommarbostaden Petrovskij för att gå igenom den med Helena och uppmärksamma henne på de ställen där hon gjort misstag i rättstavning eller stil. Det var det enda sättet att lära sig att skriva väl. Men dessutom borde dottern alltid

¹⁰ Armfelt till dottern den 25 juni 1799. Finlands riksarkiv, Helsingfors.

¹¹ Theresia von Stedingks dagbok den 14 augusti 1807. Kungliga biblioteket, Stockholm.

vara omsorgsfull då hon skrev. Han skrev att han skulle vilja att det var en av hennes maximer att *alltid göra väl det ni gör*. Det var inte svårt, utan krävde endast att man uppmärksammade sina handlingar. Besväret skulle nog löna mödan.¹² Man kan här se att även brevskrivandet hade en moralisk aspekt eller närmast disciplinerande effekt. Rättstavningen anses inte allmänt vara något man inom adeln särskilt ville betona. G. M. Armfelt ursäktade mycket sitt "pedanterie Scolastique" i sina edukativa brev.¹³ Han kommenterade stavningen då det gällde det svenska språket, som han hade ett speciellt intresse för. För Frese symboliserade den korrekta stavningen den danade karaktären och de bemästrade passionerna.¹⁴ På detta sätt ingick även formeringen i konversationsövningen.

Inom brevskrivningen förekom olika genrer. De franska breven representerade en litterär, mer officiell genre. Heinrich Frese niade sin dotter då han skrev till henne på franska, vilket var helt naturligt. Brevet på modersmålet var mer familjärt hållna, men även i dessa brev finns de obligatoriska artighetsfraserna med. Övriga stilistiska medel för att kommunicera genom olika signaler var till exempel litterära citat, naturbeskrivningar, anekdoter och referat. Språkvalet och valet av artighetsfraser och komplimanger var också signifikativt. Genom att lära sig att hantera olika stilar och olika medel kunde brevskrivaren medvetet skapa en önskad kontextuell anknytning.

Som Armfelt en gång skrev till sin dotter *à propos* epistolära studier och stavning: "Resten lär man sig inte, det kräver esprit och hjärta, och den högsta av professorerna kan skriva som en klant eller åtminstone som en tråkmåns."¹⁵

Man kan knappast påstå att det skulle ha funnits en särskild kvinnlig brevskrivningsstil eller brevetorik under 1700-talet, vilket Ann Öhrberg förtjänstfullt visat angående tillfällighetsdikter och kvinnors andra tryckalster under frihetstiden. Det etisk-estetiska idealet var det samma för män och kvinnor inom denna genre under denna period då smaken och behaget var så viktiga värderingar. Däremot var kunskapen om brev viktig, och den var tillgänglig för alla som hade resurser att ta del av den.

¹² Heinrich Frese den 26 juni 1795. Svenska litteratursällskapets arkiv, Helsingfors.

¹³ G. M. Armfelt till dottern Augusta den 15 juli 1797. Finlands riksarkiv, Helsingfors.

¹⁴ Det har också framförts att det skulle finnas en skillnad mellan manligt och kvinnligt skrivande just i detta avseende. Se Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet* (Stockholm 1997), s. 114–115.

¹⁵ Armfelt till dottern den 25 mars 1800. Finlands riksarkiv, Helsingfors.

Idag utgör breven en viktig källgrupp för många forskare. Den familjära brevstilen förutsätter en god kännedom om kontexten, en kännedom som erhålls endast genom en liknande metod som barnen fick använda sig av vid inläringen av detta fint nyanserade medium. För att kunna läsa breven korrekt bör vi känna till de samtida stilideal och de sociala koder som kan ha påverkat skribenten. För att kunna identifiera ironi och olika stilgrepp och även finna de utelämnningar som är av vikt bör forskaren ha satt sig in i kontexten så långt som möjligt. Utöver den information som explicit finns uttalad i breven berättar dessa så mycket mer för dem som kan tolka breven väl.

En samlare till en annan

Daniel Tilas brev till C. H. Braad 1765–1772

MATTIAS LEGNÉR

Alt sedan Maj Månad har jag här legat nedgrafven bland alla werldenes stusser och mineralier från America, från Aegypten, från Palestina, och från Europa, som blifwit insamlade til Hennes Maj:ts präcktiga Naturalie Cabinet, och hvilka jag warit sysselsatt at rangera och Registrera.¹

Den här uppsatsen bygger på fyrtioåtta brev som samlaren och bergsrådet Daniel Tilas (1712–1772) skrev till sin vän Christopher Henric Braad (1728–1781), ostindiefarare och samlare i Norrköping, under de sista åren av sitt liv. Breven tillkom under en förhållandevis kort period (1765–1772) som inföll i frihetstidens slutfas och i början av den gustavianska epoken. Breven finns bevarade på Helsingfors universitetsbibliotek men har inte utnyttjats av forskningen om Tilas. Om denne har det skrivits både mycket och litet. Mycket i meningen att många forskare har berört hans liv och gärning, litet på så sätt att han aldrig har tillägnats någon biografi eller längre studie.

Daniel Tilas tycks vara dömd att likt en osalig ande stappla runt i kulisserna i snart sagt varje avhandling om frihetstidens politiska eller intellektuella liv. Därför är hans verksamhet på ytan känd men på djupet nästan okänd.² Jag har här sett det som min uppgift att uppmärksamma en sida av honom som sällan kommer fram i arbetena om Tilas, nämligen samlaren. Tilas framställs

¹ HUB, brev från Tilas till Braad 14.4.1770.

² Några biografiska försök har dock gjorts: Erik Valdemar Falk, 'Daniel Tilas och Fredrik Gyllenborg', *Personhistorisk tidskrift* 1935; Erik Valdemar Falk 'Drag ur Daniel Tilas liv', *Årsredogörelse för Högre allm. läroverket å Östermalm [Stockholm] läsåret 1929–30*; 'Tilas, Daniel', *Svenska män och kvinnor*; H. J., 'Ett bref från Daniel Tilas till Karl Bernhard Wadström', *Personhistorisk tidskrift* 1914.

vanligen antingen som en upplyst vetenskapsman, ständigt i nyttans tjänst, eller som en politisk intrigant.³ Möjligen skulle han själv ha ogillat att karakteriseras som vare sig det ena eller det andra av dessa.

Det är möjligt att han först och främst såg sig som en samlare. Samlandet var det enda som hade ett bestående värde för honom. I politiken var han en dagslända, och vetenskapen skattade honom aldrig särskilt högt, även om han var medlem i Vetenskapsakademien. Varför? För det första var samlandet en dörr till en djup och bestående vänskap med likasinnade, och för det andra fanns samlingarna alltid där för honom. Han kunde beskriva sina samlingar på ett mycket kärleksfullt sätt, ungefär som om de var ett älskat husdjur: "[...] nu ropa protocollerna på mig igen", skrev han till Braad. "De tycka det är roligt at jag bläddrar dem, liksom klådige grisar när man pillar dem på ryggen."⁴ För honom var samlingarna närmast levande varelser som han umgicks med på lediga stunder: "Nog stöter jag på dem ibland, så att de weta, at jag är waken, skiönt de få sofwa en stund."⁵

Vem var då Christopher Henric Braad? Det har redan nämnts att han var ostindiefarare. Han hade rest med Ostindiska kompaniet och besökt både Surat (dåtidens Indien) och Kina, närmare bestämt Kanton. Det var visserligen inte så märkvärdigt, men under de båda resorna hade han fört noggrann dagbok, och båda dagböckerna finns bevarade i Vetenskapsakademiens arkiv. De gavs dock aldrig ut, trots att Tilas försökte förmå Braad att publicera dem: "[...] det interesserade mig rätt mycket, om Herr Assessoren wille arbeta ut sin Resejournal, och lemna den i Publiqvens hand".⁶

Braad var tydligen rädd för att bli kritiserad i tidskrifterna och drog sig därför för att publicera dagböckerna. "At undwika alla critiqver wil oändelig konst til", skrev emellertid Tilas. Han återkallade minnet av en topografisk författare⁷ som nyligen hade publicerat sig och blivit kritiserad, men menade

³ Bilden av honom som upplysningsman tycks ha sitt ursprung i det tal som hölls inför Vetenskapsakademien efter hans bortgång: *S a m u e l S a n d e l s, Äminnelsetal öfver framledne landshöfdingen, [...] friherre Daniel Tilas, hållet för kongl. vetenskaps academien, den 17 november 1773* (Stockholm 1773). För Erik Valdemar Falk framstod han snarare som intrigerande och ränksmidande politiker: *F a l k, 'Daniel Tilas'*.

⁴ HUB, brev från Tilas till Braad 8.1.1772.

⁵ HUB, brev från Tilas till Braad 6.1.1767.

⁶ HUB, brev från Tilas till Braad 13.3.1767.

⁷ *K n u t N i l s s o n L e n e a u s, Delsboa Illustrata eller Delsbo socken i norra Helsingland* (Stockholm 1764).

att Braad skrev betydligt bättre och modernare. Till och med den store Linné hade gjort grova misstag i sina reseskildringar: ”von Linné har skrifwit oändeliga mycket, men gräseliga huggit ibland i wädret”.⁸ Trots sina försök lyckades Tilas inte övertala Braad att ge ut sina reseberättelser.

Efter sina resor blev Braad en samlare av naturalier, antikviteter, genealogica och topographica. Till skillnad från Tilas blev han dock aldrig särskilt produktiv, och hans tryckta kvarlåtenskap är mycket blygsam. Han gav emellertid ut en liten minnesskrift över kända östgötar,⁹ och han tycks för övrigt ha haft ett visst samarbete med utgivaren av *Norrköpings tidningar*. Någon skribent av mått blev han däremot aldrig, även om hans resedagböcker i sig är nog så läsvärda.

Topografen Tilas

Den direkta anledningen till att dessa två herrar stod i kontakt med varandra under en längre tid var deras gemensamma samlarintresse. Tilas var visserligen adelsman och Braad köpman, men i korrespondensen framställde sig Tilas som en med Braad jämbördig like. Det huvudsakliga utbytet i brevväxlingen var utdrag och skrifter som kompletterade deras respektive samlingar. Att det var ett ömsesidigt utbyte framgår med all tydlighet.¹⁰ Det behövde inte alltid ske i form av tryckta skrifter – Braad sände regelbundet *Norrköpings tidningar* till Tilas – utan kunde vara en tjänst, som då Tilas bad vännen att kontrollera inskriften på en gravsten i närheten av dennes hem:

[...] när wandringarne i sommar företagas emellan Staden och Kårsäter, war god och stig en liten moment af wid Westra Husby Kyrckia, och hielp mig til rätta med innelyckte promemoria. Jag håller nu på att skrifwa ren tredie tomen af min Sokneskrifware eller Rese annotationer, hvari de Ostrogothiske inflyta.¹¹

”Sockenskrivaren” var en dagbok som Tilas hade fört när han som ung hade rest söderut i Sverige för att studera landet.¹² Han hade bland annat passerat

⁸ HUB, brev från Tilas till Braad 20.5.1767.

⁹ Christopher Henric Braad, *Östgöthars minne första samlingen* (Norrköping 1769).

¹⁰ HUB, brev från Tilas till Braad 29.6.1765, 26.9.1766, 7.10.1766, 21.10.1766, 5.11.1766, 9.1.1767, 26.1.1767, 3.3.1769, storböndagen 1772.

¹¹ HUB, brev från Tilas till Braad 4.7.1769. Se också 15.4.1770.

¹² Om sockenskrivaren, se Bengt Hjörd, ’Daniel Tilas svenska resesamlingar’, *Släktforskarnas årsbok* 1996; Bengt Hjörd, ’En bergsmans besök i Tjust på 1700-talet’, *Årsbok utgiven av Tjustbygdens kulturhistoriska förening. Meddelande nr 38* 1981.

Baron Tilas.

Daniel Tilas (1712–1772), silhuett. Museiverket, Helsingfors.

genom Östergötland och gjort noggranna anteckningar om åtskilliga platser. Dagboken publicerades aldrig men finns bevarad.¹³ Han var en idogen samlare av topographica; hans bevarade avskriftsamlingar på Kungliga biblioteket är mycket omfattande. I början av 1770-talet ansåg sig Tilas ha en så gott som fullständig topografisk samling över Sverige. Han skrev då att den "ej mera tarfwar, än tilsynen, at hållas wid mackt"¹⁴. Några år tidigare hade han påpekat att den innehöll närmare 1 600 nummer.¹⁵ Under frihetstiden blev det mycket populärt att samla på topografiska, heraldiska och genealogiska upplysningar, och Tilas blev en av de främsta samlarna.¹⁶

¹³ Kungliga biblioteket, M25:1–3, "Sokne-Skrifware. eller Svenska ReseSamlingar".

¹⁴ HUB, brev från Tilas till Braad 20.2.1770.

¹⁵ HUB, brev från Tilas till Braad 8.9.1766.

¹⁶ Erik Hamberg, *Olof Knös och 1700-talets lärda samlarkultur: studier kring förmedling och samlande av böcker i Sverige under den gustavianska tiden* (Göteborg 1985).

Tilas uppehöll sig i sina brev till Braad ofta kring just Husby socken. "Broocmans Östgöta Beskrifning detaillerar väl något af wästra Huusby Sockn, men ej med all den accuratesse, som jag önskar, fast jag medgifwer, at det ej i et så concentreradt arbete, ej stort mera kunnat låta sig giöra."¹⁷ Några år tidigare hade Carl Fredric Broocman, boktryckare i Norrköping, gett ut en tvådelad beskrivning av landskapet som blev uppmärksammas av topografer och samlare.¹⁸ Likväl var den skarpsynte Tilas inte nöjd med beskrivningen av Husby. Missnöjet gällde främst de genealogiska upplysningarna hos Broocman. Tilas hade funnit att "der måste wara mycket både Rhyzelianskt och Stiernmannianiskt, det wil säga så mycket som hoprafsadt, och altför ofta på höft, och utan granskning". Linköpingsbiskopen Andreas Olavi Rhyzelius kyrkohistoriska beskrivning ansågs ännu vara en av de främsta källorna till Sveriges äldre historia, även om en mer källkritisk forskning hade börjat göra upp med den tidigare historieskrivningen.¹⁹ Anders Anton von Stiernman var kunglig antikvarie och sammanställde en matrikel över Sveriges adel, men även den visade sig snart vara behäftad med betydande brister.²⁰

Till riksheraldikern Tilas uppgifter hörde att korrigera Stiernmans alla lakuner, men han var inte bara intresserad av genealogiska aspekter. En beskrivning av en ort skulle också vara topografiskt korrekt. Därför föreslog han att Braad skulle komplettera Husbys beskrivning genom att ställa upp den efter lantmäteridirektören Jakob Faggots anvisningar från 1741.²¹ Anvisningarna

¹⁷ HUB, brev från Tilas till Braad 5.11.1766.

¹⁸ Carl Fredric Broocman, *Beskrifning öfwer the i Öster-Götland befintelige städer* (Norrköping 1760).

¹⁹ Andreas Olavi Rhyzelius, *Andrae Ol. Rhyzelii, ... Monasteriologia Suiogothica, eller Kloster-beskrifning, uti hwilken upräknas ...* (Linköping 1740). Om Rhyzelius och det tidiga 1700-talets fornforskning, se Ola W. Jensen, *Fortid i historien: en arkeologihistorisk studie av synen på forntid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysningen* (Göteborg 2002).

²⁰ Anders Anton von Stiernman, *Matrikel öfwer Swea rikets ridderskap och adel, uppå dess begäran vid 1751 års riksdag, utgifwen med historiska och genealogiska anmärkningar* (Stockholm 1754–55). Om verket, se Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden* (Stockholm 1975), s. 617–621.

²¹ Jakob Faggot, 'Tankar om fäderneslandets känning och beskrifwande', *Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar* 1741. Om Faggots projekt för att beskriva Sverige, se Mattias Legnéz, 'Geografin i fosterlandets tjänst. De ekonomiska Ortsbeskrivningarna i Sverige cirka 1740–1790', *Historiska och litteraturhistoriska studier* 77 (2002), s. 49–51, 57–59.

hade inspirerat åtskilliga forskare att beskriva sin hembygd. Bland dessa återfanns Hans Hederström, som hade beskrivit Näsby socken i Östergötland.²² Beskrivningen hade tagits in i Vetenskapsakademiens handlingar för år 1757, och för Tilas framstod den tillsammans med Faggots schema som ett mönster för andra topografer att följa. Han ville att Braad skulle författa en beskrivning av Husby vilken kunde tryckas i akademihandlingarna:

Får jag derföre föreslå någon extension af soknens beskrifning, och som kunde sedermera inryckas uti K. Sv. Wetenskapsacademiens handlingar. Methoden kan hämtas dels af Faggots project i de första utkomne handlingarne; dels af Hederströms Beskrifning öfwer Näsby sokn i Östergötland: [...] Chartan har Academien sielf tillagt. Historica kunna bättre extenderas, ock såsom i Herr Assessorens ämne.²³

Tilas hade rest vida omkring under hela sitt vuxna liv och fortsatte med det även under sina sista år. Resorna hade lagt grunden till hans samlingar, och han tycks alltid ha antecknat flitigt när han reste genom nya orter. Mot slutet av sitt liv hade han dock sett det mesta. Om en ämbetsresa som företogs 1767 skrev han att den inte varit "så lyckelig, som den bordt, i anseende til Topographiska samlingen".²⁴ Den följande sommaren följde han kronprins Gustaf på en omfattande studieresa genom Dalarna, men han tycks inte ha uppskattat sin uppgift som ciceron åt den unge mannen. "En så widlyftig resa tyckes bordt importera mine samlingar, men den war magrare, än til någon Prästgård i Upland."²⁵ Färden var lång men höll ett högt tempo, och den var fylld av officiella uppvaktningar och ceremonier. Tilas beskrev resan i en privat dagbok. En officiell version publicerades också i *Posttidningarna*.²⁶

Av dagboken framgår att resan företogs av ett sällskap på fyrtio personer. Det var alltså en stor grupp av hovfolk som befann sig i rörelse i Dalarna under en månads tid sommaren 1768. Tilas gjorde många pregnanta iakttagel-

²² Hans Hederström, 'Näsby socken i Östergötland, beskrifven år 1755', *Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar* 1757.

²³ HUB, brev från Tilas till Braad 5.11.1766.

²⁴ HUB, brev från Tilas till Braad 16.10.1767.

²⁵ HUB, brev från Tilas till Braad 12.11.1768. Resan nämns också i brevet 8.8.1768.

²⁶ KB, M 208, "DagBok öfwer Hans Kongl: Höghet CronPrintsen Prints GUSTAVS Resa igenom Bergslagerne in Sept: 1768." Dagboken har senare tryckts; *Dagbok öfver H. K. H. kronprintsen prints Gustavs resa igenom Bergslagerne sept. 1768 (af Daniel Tilas)* (Falun 1896). Berättelsen publicerades i en omarbetad version i *Svenska posttidningar* samma år som resan företogs, med början 15.9 1768.

ser om landskapets karaktär, och särskilt i en passage framgick hans vidare syfte med de topografiska observationerna:

[...] jag imaginerar mig se Min Printz i Spetzen af en armeé, då ingen ting kan wara angelägnare, än at känna landets Situationer, til sine pass, trängsler, fält och plainer, dels för Marchernes skuld, artillerie och Bagages framförel; dels ock för de Belägenheters skuld, der troupper kunna sig til Action utbreda[.]²⁷

Syftet med topografin var i detta fall militärt eller strategiskt. Men Tilas var inte så krasst lagd att han bara reste i syfte att informera sig. Att resa var under 1700-talet en garanti för att behålla sin hälsa.²⁸ Det innebar också intellektuell stimulans genom mötet med gamla bekanta, eller "ombyte i conversation". Han rekommenderade Braad att ta efter hans exempel och varje år göra någon resa i landet:

Tro mig at det ej litet bidrager til både hälsa och munterhet: och Herr Assessoren som kan utan för mycken känning i sin oeconomie göra det, borde hwart år göra en liten excursion, dock at kunna commendera resan sielf. [...] Mine årlige Resor och Bergsfärder fatiguerar wäl kroppen, men de bidraga ock til min hälsa, och hålla mitt tänkesätt muntert och Philiosophiskt.²⁹

Genealogiska samlare

Tilas och Braad delade ett gemensamt intresse för genealogiska upplysningar. Den förstnämnde hade blivit utnämnd till riksheraldiker år 1768 och ansvarade därmed för Riddarhusets heraldiska samlingar.³⁰ Hans uppgift bestod huvudsakligen i att samla in och kontrollera (det vill säga bekräfta eller förkasta) uppgifter som belyste den svenska adelns genealogi. Adeln hade allt sedan tidigt 1600-tal, då den först hade inrättats som ett privilegierat och slutet stånd, varit besatt av sin egen genealogi.³¹ Braad, å sin sida, var en hängi-

²⁷ KB, M 208, "DagBok ...", s. 68.

²⁸ Mattias Legné, 'En passande sjösjuka', *Känguru. Humanistiska föreningens tidskrift* 1998:13, s. 16–18.

²⁹ HUB, brev från Tilas till Braad 1.11.1768.

³⁰ Riksheraldikersysslan hade först avknoppats från riksantikvarieämbetet 1734.

³¹ Bo Bennich Björkman, *Författaren i ämbetet: studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850* (Uppsala 1970), s. 155. Se också Peter Englund, *Det hotade huset: adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (Stockholm 1989).

ven lokalpatriot och begränsade sig till att samla uppgifter om kända släkter i Östergötland. Detta gjorde honom naturligtvis användbar för Tilas: ”War gunstig Herr assessor och hielp mig at i Norrköping få liten uplysning til min matrickel öfwer ointroducerade ätter.”³²

Tilas föreslog Braad att försöka få sina genealogier tryckta i *Norrköpings tidningar*. Det var ett forum som i Tilas ögon hade blivit olidligt provinsiellt och ytligt: ”Det skal ej gå mycket af på en halvesida i 8°, at icke den behöfwes: ock aldenstund Norrköpings weckotidningar äro skrefne, skrifwas ock tryckas til ortens nöije och heder, så är billigt, at et rum förwaras til ortens hederliga inwånares minne.”³³ Biografier över avlidna personer i trakten skulle ge tidningen en funktion som minnesbank och göra den värd att sparas.

Han fann över huvud taget tiden vara flyktig och mera fåfång än tidigare. Den gedigna litteraturen hade gått ur tiden, dränkt i en enorm mängd av pamfletter, paskiller och brev: ”Tusendetals lappar flyga en om öronen så snart man tittar ut genom porten, af memorialer, dictamina, uplysningar, swar och genswar, carmina votiva, ärestoder, hvilcka alle äro ämnen til Thé, Måltids och Coffé discourser.”³⁴ Här syns en kritik av det politiska klimatet i det sena 1760-talets Stockholm. Vid det laget hade Tilas vänt ryggen till ett politiskt system på väg in i det växande kaos som inom ett par år skulle resultera i Gustaf III:s statskupp.

Han uttalade sig kritiskt om provinstidningarnas innehåll, som mest var annonser: ”[...] det som deri kan finnas interessant, at giömma för en efterwerld, kan wara tryckt på et halft arck.” Provinstidningarna var ointressanta på grund av sitt lokalbetonade innehåll: ”Jag wille at han [utgivaren av Norrköpings tidningar Johan Benjamin Blume] skulle inrätta dem så, at de kunde förtiena at giömmas.” Istället ville han se ”werckelige geneologica, Historica, Biographica och Chorographica”. Nu stod där endast att den och den var död, inte vem personen varit. Som adelsman och försvarare av samhällets hierarkiska ordning ansåg Tilas att historien byggde på minnet av stora personligheter: driftiga borgare, dygdiga präster, stolta adelsmän. Denna ordning skulle inte bara bekräftas i privata samlingar utan också i offentliga fora. Inte

³² HUB, brev från Tilas till Braad 29.11.1768.

³³ HUB, brev från Tilas till Braad 3.2.1768. Om den tidiga provinspressen, se Patrik Lundell, *Pressen i provinsen: från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850* (Lund 2002).

³⁴ HUB, brev från Tilas till Braad 16.12.1769.

endast genealogiska utan också topografiska upplysningar och antikviteter förtjänade att nämnas:

Små strödde och innom Östergylln passerade historica och antiqviteter förtiena at giömmas. Gamle Bref och Documenter aldrahålst; serdeles efter Östgötha Hertigarne måste wäl ännu något finnas qvar och i behåld. [...] Chorographica: någon beskiedelig man måtte ju kunna företaga sig at soknewis examinera Broocmans Östgöta beskrifning, extendera den widlyftigare sokn för sokn, och efter hand rätta felen. Lika i hvad ordning det skier.³⁵

Han menade att sådana historiska och topografiska upplysningar skulle ge tidningen ett större allmänintresse och göra den mer värdefull för en läsande offentlighet. Intresset skulle leda till fler prenumeranter och bättre inkomster. I brev efter brev beskrev Tilas hur genealogiska uppgifter borde presenteras. Här kan vi nästan se en syntax efter linneanskt mönster. Huvudomdömet om genren lydde: "Sielfwa Biographien är nett och concise. Derwid är intet at häckla men wäl at berömma, så framt icke Döttrarnes giften, om så warit, bordt ihugkommas. Ibland kan wäl hända at en hederlig far lemnat barn efter sig som wäl må förtigas."³⁶

Braad tycks inte ha mötts av någon större entusiasm bland lokalbefolkningen när han sökte efter författare till minnesskrifter. Han efterlyste biografier över kända östgötar, men resultatet var magert. Tilas försökte uppmuntra honom och övertyga honom om genealogins långsiktiga nytta: "Hr. Assessoren tyckes klaga öfwer otacksamme stadsboar, för hwilke Biographierne med historiske anmärkningar skrifwas. Jag swarar: at det är satisfaction nog, at de ej kunna säga, at det är onyttigt och skadeligt. Gagneliga saker hafwa det med sig, at nyttan ej kännes förrän efteråt: och de saker åter, som pro präsentu admireras, förlora sitt värde innom ganska kort tid."³⁷

*

I denna uppsats har jag belyst en korrespondens mellan två av frihetstidens framstående samlare, Daniel Tilas och Christopher Henric Braad. Det bör än en gång påpekas att vi bara hört den ena sidan, nämligen Tilas röst. Det är

³⁵ HUB, brev från Tilas till Braad 14.1.1768.

³⁶ HUB, brev från Tilas till Braad 19.2.1768. Se fö. Patrik Lundell, 'Till konstruktionen av Östergyllen: bilden av Östergötland i reseskildringar från upplysningen och romantiken', *Rig* 81 (1998).

³⁷ HUB, brev från Tilas till Braad 1.11.1768.

ungefär som att försöka förstå någon som talar i telefon – vi hör bara den ena av samtalets deltagare, men utifrån den information vi snappar upp kan vi ändå säga något om vad den andre, den som vi inte hör, är intresserad av. Tilas och Braad utbytte tryckta skrifter och excerpter med varandra, men också ett spektrum av upplysningar som omfattade politiska, intellektuella och familjerelaterade ämnen.

Av breven kan vi exempelvis känna igen en leda vid det politiska systemet och dess strider som säkert fanns hos många ledande ämbetsmän under slutet av frihetstiden. ”Jag skal med Guds hielp biuda til at utur Mine ideer plåna ut de begge olycklige Namnen Hatt och Mössa, som så grufweligen ristat slitit och slarfwat sönder vårt arma fädernesland”, skrev Tilas i juletiden 1769 efter att en gång för alla ha lämnat det politiska intrigerandet bakom sig.³⁸ Hattar och mössor var för honom lika goda kålsupare.

Han var trött på partiväldet, och trött på tryckfriheten: ”Den kostbara Tryckfriheten är förwandlad til den argaste Skökia.” I den offentliga debatten tog man ”hedern af folck i öppna tryckta papper”.³⁹ Tilas representerade inte det embryo till en medelklass som höll på att växa fram i Stockholm. Tvärtom stod han för ståndssamhället och dess främsta pelare, adeln. Och för adeln var ära och heder fortfarande centrala värden för samhället. En del av denna ära stod att finna i samlingarna, som han (i motsats till den som publicerade sina alster) kunde välja att göra kända för andra i den mån han själv önskade. Därmed höjde han sig över den massa av kritiker som väckte hans förakt.

³⁸ HUB, brev från Tilas till Braad 16.12.1769.

³⁹ HUB, brev från Tilas till Braad 4.1.1771.

Den naturkunnige akademieledamoten

Några aspekter på nätverk och symboliska maktresurser under frihetstiden

MAGNUS EKBLAD

Det är inget nytt att tolka det naturvetenskapliga uppsvinget under frihetstiden i ett socialt, politiskt och ekonomiskt sammanhang. Detta har idéhistoriker och historiker redan gjort i ganska stor omfattning, ofta med fokus på Kungliga Vetenskapsakademien. Bland de senaste i raden är Karin Johannisson och Tore Frängsmyr. De har starkt betonat att akademien under perioden 1740–1770 var ett framstående och betydande propagandainstrument i händerna på hattpartiet och rikets maktelit för att föra ut budskapet om naturvetenskapens saliggörande status.¹ De anknyter därmed till en längre vetenskapshistorisk tradition med bland andra Sten Lindroth som viktig förgrundsgestalt, vilken framhåller att politiker ur hattpartiet bildade, drev och använde Kungliga Vetenskapsakademien för politiska, sociala, ekonomiska och ideologiska syften.²

Dessa historiker betonar sambandet mellan Kungliga Vetenskapsakademien, aristokratin och hattpartiet.³ De anför en rad viktiga argument för det-

¹ Karin Johannisson, *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Sverige* (Stockholm 1988), 'Naturvetenskap på reträtt. En diskussion om naturvetenskapens status under svenskt 1700-tal', *Lychnos* 1980, Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år*, vol. I, 1000–1809, (Stockholm 2000).

² Sten Lindroth, *Kungl. Vetenskapsakademiens historia*, 1:1 *Tiden intill Wargentins död 1783* (Stockholm 1967), *Svensk lärdomshistoria, Frihetstiden*, (Stockholm 1978).

³ Johannisson menar att universiteten i riket mer eller mindre förföll akademiskt under

ta. Några skall nämnas här. Akademien grundades 1739, det vill säga samma år som hattpartiet konsoliderade sin makt. En av de mest betydelsefulla grundarna, Anders Johan von Höpken, hade dessutom gjort sig känd som drivande hattpropagandist. Den största enskilda gruppen ledamöter, 19 %, utgjordes av aristokrater som innehade höga ämbeten i staten. Den adliga dominansen understryks också av att akademien var stationerad i lokaler på riddarhuset fram till år 1764.

Där fanns visserligen representanter för andra starka grupper bland ledamöterna i akademien. Vi finner bland andra Claes Grill och Niclas Sahlgren i skaran.⁴ De hade inte centrala positioner i adelsståndet och inte heller i staten, men de var hattsympatisörer och bidrog med sitt stora kunnande inom handel och gav finansiellt stöd till akademiens utveckling. I idé- och lärdoms-historien har det således ofta pekats på att den naturvetenskapliga iveren i det svenska 1700-talet delvis kan förstås i samband med den styrande hattregimens – både dess aristokratiska och borgerliga fraktioners – ambitioner att förkovra riket i merkantilistisk riktning.

Historikernas värdering av de naturvetenskapliga kunskapernas betydelse under frihetstiden har därför ofta varit knuten till hur och varför kunskaperna omsattes till konkret användning. Emellertid är kunskap en symbolisk tillgång oavsett dess eventuella omsättning till något som ger avkastning i form av materiella resurser.⁵ Med detta som utgångspunkt skall här undersökas huruvida hattarnas dominans i Vetenskapsakademien även handlade om något annat än att effektivt försöka förändra samhället med hjälp av en rad vetenskapliga projekt. Kan man se engagemanget i akademien som ett mål i sig självt, och inte enbart som ett medel för att omsätta politiska doktriner till handling?

För att besvara frågan skall vi se närmare på hur några av det tidiga frihetstida ständerväldets ledande politiska aktörer fick grepp om akademiens poster, och även på deras verksamhet som ledamöter. Vilka var då dessa ledande politiska aktörer?

Under 1740-talet fanns en generation aristokratiska ämbetsmän som ge-

den frihetstida naturvetenskapliga renässansen. Hon menar därför att uppsvinget måste förklaras som ett fenomen delvis oberoende av universiteten. *Johannisson*, s. 110.

⁴ Lindroth, s. 1 ff.

⁵ Denna hållning till kunskap är baserad på Pierre Bourdieus kapital- och fältbegrepp såsom de presenteras på ett syntetiserande sätt av Donald Broady i *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin* (Stockholm 1990).

nom hattpartiets maktövertagande lyckades nå rikets högsta post, riksråds-ämbetet. Dessa var Carl Gustaf Tessin, Claes Ekeblad, Anders Johan von Höpken och Nils Palmstierna. Dessa personer utgjorde en inre krets i ett större nätverk genom att de knöt ett antal andra riksråd, högre ämbetsmän och lärda forskare till sig. Dessa var Carl von Linné, Carl Johan Cronstedt, Augustin Ehrensvärd, Eric Benzelius, Carl Hårleman, Ulric Rudenschöld, Claes Grill, Carl Gustaf Löwenhielm, Carl Reinhold Berch, Carl Fredrik Scheffer, Mårten Strömer, Carl Fredrik Mennander, Carl Fredrik Adlercrantz och Anton von Swab.

Jag skall försöka besvara huvudfrågeställningen genom att se närmare på vilka i det här nätverket kring Tessin som erhöll ordförandeposten, vilka som höll presidietal, vad talen handlade om och även peka på vilka som höll åminnelsetal. Viktigt blir också att analysera titlarna i akademiens skriftserie *Handlingar*. Slutligen anförs några exempel på vad en studie av medaljer präglade med koppling till akademien kan berätta om engagemangets art. Förutom dessa empiriska nedslag bygger uppsatsen till stor del på den ganska omfattande forskning om Kungliga Vetenskapsakademien som har referats ovan.

De tal som det här är frågan om är så kallade presidietal (som i regel hölls av den avgående ordföranden), inträdestal, åminnelsetal och tal vid andra tillfällen. Skrifterna i serien *Handlingar* är de rapporter och undersökningar som har lämnats in av enskilda ledamöter för publicering av akademien.

De högt uppsatta ämbetsmännens vetenskapliga engagemang uttrycktes även visuellt bland annat genom medaljer, skådepenningar, jetonger och minnespenningar. Detta medium var ofta använt av kungen och de högt uppsatta ämbetsmännen för propagandasyfte.⁶

Ordförandeposten och presidietalen

Varje år skaffade sig Kungliga Vetenskapsakademien nya ordföranden – ibland två, i allmänhet tre eller fyra. Ser man närmare på vilka som var innehavare av denna post under den period som hattpartiet dominerade politiken ser vi att de flesta tillhörde kretsen kring Tessin. Granskar man ordförandena

⁶ För en bakgrund till medaljmediets betydelse som propagandainstrument under 1700-talet se Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp* (Stockholm 2002), s. 35 ff., Lars Lagerqvist & Ernst Nathorst-Böös, *Mynt, sedlar och medaljer. Ur numismatikens historia* (Stockholm 1960), s. 176 ff.

år för år framgår det att posten under 19 av de 32 år som akademien fanns under frihetstiden innehades av personer inom det tessinska nätverket.

Sammanställning över år då ordförandeposten i Vetenskapsakademien
tillföll någon i det tessinska nätverket

År	Ordförande
1739	Carl von Linné
1740	Anders Johan von Höpken, Carl Johan Cronstedt
1742	Höpken
1743	Augustin Ehrensvärd, Eric Benzelius
1744	Claes Ekeblad
1745	Carl Gustaf Tessin
1746	Carl Hårleman
1747	Nils Palmstierna
1748	Ulric Rudenschöld, Claes Grill
1750	Carl Gustaf Löwenhielm
1753	Carl Reinhold Berch, Höpken
1755	Carl Fredrik Scheffer
1756	Mårten Strömer, Carl Fredrik Mennander
1757	Carl Fredrik Adlercrantz
1760	Anton von Swab
1765	Mennander
1766	Berch, Ehrensvärd, Löwenhielm
1768	Adlercrantz
1771	Cronstedt, Rudenschöld ⁷

Ordförandelängden uppvisar sammanlagt 127 tillsättningar under perioden 1739–1771. Av dem gällde 27 sådana personer som ingick i nätverket.

Under 1740-talet tillföll ordförandeposten nästan uteslutande personer som hade en viktig position i hattregimen genom att de var högt uppsatta ämbetsmän i staten, ofta i rådet. De flesta var också centrala aktörer i det tessinska nätverket. Man lyckades placera sig på ordförandeposten alla år utom två, 1741 och 1749. Under 1750- och 60-talet var representationen på posten likväl god, men inte dominerande. En rad personer förekommer dessut-

⁷ A. D. Ståhl, *Register över Kongl. Vetenskapsakademiens handlingar ifrån deras början år 1739 till och med år 1825* (Stockholm 1831), s. 1 ff.

om som ordförande flera gånger: Höpken innehade posten tre gånger, Cronstedt, Ehrensvärd, Berch och Adlercrantz två gånger.

I regel hölls ett presidietal av den avgående ordföranden, vilket betyder att det finns ett tämligen stort antal sådana tal hållna av ledande hattpolitiker och hattsympatisörer i det tessinska nätverket. Vid en sammanräkning blir summan av presidietalen 19; det vill säga det fattas sju stycken för att summan skall stämma överens med antalet ordförandeposter som tillföll personer i nätverket.

För att förstå vilken typ av kunskap dessa personer ville visa upp knutna till sig själva genom akademien skall vi se närmare på vad talen handlade om. Nedan presenteras ordförandena med titeln på deras tal, samt vilket år talet hölls.

Sammanställning över ordförandena och deras presidietal

Författare	Titel	År
Adlercrantz, Carl Fredrik	Om de fria konsternas värde och nytta	1757
Berch, Carl Reinhold	Om svenska myntets ålder	1753, 1766
	Om nordiska folkets forna sjöväsende, så väl till handel, som örlog	
Cronstedt, Carl Johan	Om stenhusbyggnader	1741, 1771
	Om högstsalig Hans Majestäts Konung Adolf Fredriks höga ynnest för Vetenskaperna	
Ehrensvärd, Augustin	Om ungdomens uppfostran till krigsmän	1743, 1766
	Om svensk sjömak	
Grill, Claes	Om sjöfartens nytta och förmån för riket, i synnerhet då han drives med hembyggde och utur egna hamnar utrustade skepp	1749
Hårleman, Carl	Tankar i anledning av utländska resor	1746
Höpken, Anders Johan	Om yppighets nytta	1740
von Linné, Carl	Om märkvärdigheter uti insekterna	1739
von Löwenhielm,	Om lantskötsel	1751, 1767
Carl Gustaf	Om ungdomens uppfostran i ett välbeställt regemente	
Mennander, Carl Fredrik	Om bokhandeln i Sverige	1756, 1765

	Om folkhopens tillväxt, såsom grunden till rikets näringars uppkomst	
Rudenschöld, Carl	Om svenska språkets art och nuvarande bruk	1772
Rudenschöld, Ulric	Om skogarnas nyttjande och vård	1748
Scheffer, Carl Fredrik	Anmärkning om vetenskapernas, vitterhetens och konstens närvarande tillstånd i vårt rike	1755
Tessin, Carl Gustaf	Om svenska språkets rykt och uppodlande ⁸	1746

Vi kan i denna sammanställning över olika ämnen se en rad mönster. Det första, och mest givna, är att talaren valde ett ämne inom sitt eget professionella kompetensområde. Linné valde att tala om insekter, arkitekten Cronstedt om byggandet av stenhus, godsägarna Carl Gustaf Löwenhielm och Ulric Rudenschöld om skogs- och lantvård, militären Ehrensvärd om militär utbildning och sjömaktens förbättrande, köpmannen Grill om sjöfartens nytta samt numismatikern och ämbetsmannen Berch om myntets historia och valutans roll i handeln.

Ett annat mönster framträder också. Några valde att tala om vetenskapen, konsten, vitterheten och språket på ett övergripande ideologiskt sätt. Bland dessa kan nämnas Höpkens berömda tal *Om yppighets nytta* från 1740. Men där finns också Tessins *Om svenska språkets rykt och uppodlande* från 1746, Hårlemans *Tänkar i anledning av utländska resor* från 1746, Scheffers *Anmärkning om vetenskapernas, vitterhetens och konstens närvarande tillstånd i vårt rike* från 1755, Adlercrantz's *Om de fria konsternas värde och nytta* från 1757 samt Carl Rudenschölds *Om svenska språkets art och nuvarande bruk* från 1772.⁹ Dessa var även de ämbetsmän med en rad sakkunskaper och ofta breda praktiska erfarenheter, men av olika orsaker valde de att tala om något annat.

De i nätverket som talade övergripande och normativt (Höpken, Tessin, Hårleman, Adlercrantz, Ehrensvärd, Scheffer, och Rudenschöld) tillhörde den yppersta aristokratin på riksrådsnivå i hattregimen. De andra – som tala-

⁸ Ståhl, s. 9 ff., s. 32 ff.

⁹ För en mer omfattande diskussion av eloger och äreminnen hållna i bland annat akademier under 1700-talet se Sven Delblanc, *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i svensk 1700-talet litteratur* (Stockholm 1965); Bengt Lewan, *Med dygden som vapen. Kring begreppet dygd i svensk 1700-talsdebatt* (Stockholm 1985).

de om sakfrågor – tillhörde även de nätverket, men gjorde det på andra villkor eftersom de inte nådde lika höga poster. Det tycks här ha uppstått en skiktning bland de ledamöter som tillhörde det tessinska nätverket.

Akademiens handlingar och åminnelsetal

Akademiens skriftserie med förkortningsnamnet *Handlingar* domineras nästan totalt av texter som behandlar naturvetenskap, ofta i form av olika tekniska tillämpningar. Det finns dock ett undantag. En text skriven av Höpken 1739 med titeln *Företal om akademiens inrättning och uppsåt*¹⁰ liknar till sitt innehåll mer ett presidietal än texterna i de övriga numren av *Handlingar*. I serien publicerade tretton personer ur det tessinska nätverket rön och rapporter. Det innebär att alla som blev ordförande inte inkom med artiklar till skriftserien. Grill, Adlercrantz, Carl Rudenschöld och Löwenhielm avstod. Bland de som tillhörde nätverket men inte blev ordförande, lämnade Per Kalm, Mårten Strömer, Anders Swab och Pehr Wargentín in skrifter som antogs för publicering. En sammanställning av de i nätverket som publicerade sig i serien ser ut på följande vis.

Sammanställning över antalet publikationer i serien *Handlingar* av aktörer i det tessinska nätverket

Författare	Antal
Carl Johan Cronstedt	7
Augustin Ehrensvärd	4
Carl Hårleman	6
Anders Johan von Höpken	2
Per Kalm	31
Carl von Linné	53
Carl Fredric Mennander	5
Carl Fredrik Scheffer	1
Mårten Strömer	9
Anders Swab	9
Carl Gustaf Tessin	1
Ulric Rudenschöld	4
Pehr Wargentín	61 ¹¹

¹⁰ Ståhl, s. 101.

¹¹ *Ibid.*, s. 66, s. 71, s. 99, s. 101, s. 103, s. 114–116, s. 124, s. 155, s. 166, s. 167, s. 171, s. 150, s. 182–183.

Vi kan se att de mest produktiva var vetenskapsmännen Kalm, Linné och Wargentin. Cronstedt, Höpken, Scheffer, Tessin och Rudenschöld stod för en mindre del av skrifterna i denna grupp. De som höll principiella presidietal, kombinerat med en liten produktion av texter för publicering i *Handlingar*, var personer i nätverket som hade starka positioner i staten genom innehav av riksrådsämbetet.

Åminnelsetalen hölls av en särskilt utsedd ledamot för att beskriva den avlidnes livsgärning med betoning på hans betydelse för rikets välgång i patriotisk anda. Låt oss först se närmare på vilka som stod för äreminnen inom nätverket.

Sammanställning över vilka som höll äreminne och vilket år

Parentator	Parenterad	År
Anders Johan von Höpken	Anders Celsius, Carl Gustaf Tessin	1745, 1771
Carl Fredrik Mennander	Gabriel Lauraeus, Samuel Troilius	1755, 1765
Carl Fredrik Scheffer	Nils Palmstierna	1767
Mårten Strömer	Samuel Klingenstierna	1768
Carl Gustaf Tessin	Carl Hårleman	1753
Pehr Wargentin	Olof Hjorter, Daniel Ekström, Carl Carleson	1751, 1758, 1762 ¹²

Personer som hade en liknande social, politisk, ekonomisk och professionell position, höll uppenbarligen tal om personer som hade haft en liknande ställning – Tessin om Hårleman, Höpken om Tessin och Scheffer om Palmstierna. De andra som tillhörde nätverket höll parentationer över personer inom sitt sociala och politiska skikt.

Detta kan illustreras och förtydligas med exemplet Wargentin. Han ingick i nätverket kring Tessin, vilket framgår ur en rad brev från hans och Tessins korrespondens.¹³ Men Wargentin var en underordnad till Tessin och dennes

¹² *Ibid.*, s. 24–27.

¹³ Magnus Ekblad och Hjalmar Fors, 'Tjänst och gentjänst: Nya perspektiv på kontakter mellan politiker och vetenskapernas utövare under frihetstiden', opublicerat konferenspapper ventilerat på Svenska historikermötet i Örebro 2002.

vänner i rådet och kunde därför bara hålla parentation om personer som han hade en mer jämställd relation till.

Det nätverk som var knutet till Tessin hade alltså ett starkt grepp om Kungliga Vetenskapsakademien. Personerna i nätverket förekom ofta som ordförande, de skrev texter som antogs för publicering i skriftserien *Handlingar* och de höll åminnelsetal över varandra. Det fanns också en intressant skiktning i nätverkets verksamhet. De socialt och politiskt mest namnkunniga ledamöterna ägnade sig i sina tal åt principiella frågor. Några skrifter för publicering i större omfattning åstadkom företrädare för denna "inre krets" aldrig. Skriftserien framstår därmed som ett organ för dem som i sitt yrke ägnade sig åt forskning och teknisk applikation.

Det är tydligt att riksråden i kretsen kring Tessin ville engagera sig för vetenskapen i Kungliga Vetenskapsakademien. Engagemanget hade en symbolisk sida bestående av en manifestation av engagemanget i sig – möjligen skilt från kunskapens faktiska avsättning i konkreta projekt. Denna bild kan kanske fördjupas genom en studie av andra typer av material. Här skall vi se närmare på en handfull medaljer präglade inom ramarna för Kungliga Vetenskapsakademiens verksamhet.

Medaljer

År 1753 dog en betydelsefull medlem av det tessinska nätverket, nämligen Carl Hårleman. En sådan framträdande ledamot i akademien skulle givetvis hyllas med största möjliga hedersbevisning. Åminnelsetalet hölls som vi har sett av vännen Tessin. Dessutom slogs en medalj till Hårlemans ära på akademiens initiativ. På denna framstod han, genom sitt ofta handfasta arbete med olika byggnadsprojekt förknippade med vetenskapliga ändamål, som en drivande aktör för upplysning, förkovran och uppodling. Medaljen visar på åtsidan arkitekten i bröstbild, dekorerad med Kungliga Nordstjärneorden. På framsidan finns ett växande lagerträd – en heraldisk symbol för segern över fienden.¹⁴ I bakgrunden kan man skymta det observatorium som Hårleman genom akademiens försorg ritade och lät uppföra i Stockholm.¹⁵

Detta observatoriebygge resulterade i flera medaljer slagna av akademien. En slogs till Claes Grills ära 1759, för hans medverkan som finansiär av byg-

¹⁴ Hans Biederman, *Symbollexikonet* (Stockholm 1991), s. 250.

¹⁵ Bror Emil Hildebrand, *Minnespenningar öfver enskilda svenska män och kvinnor* (Stockholm 1860), s. 122.

get. På åtsidan kan vi se föremålet för hyllningen i bröstbild iförd tidens dräkt med mantelveck. På frånsidan visas ett skepp bland stjärnorna ovan molnen, nedanför syns havet.¹⁶

År 1746 slogs en medalj av Claes Ekeblad, Anders Johan von Höpken, Carl Hårleman och Nils Palmstierna. Medaljen slogs dessutom samma år som de alla tre utnämndes till riksråd och personen som hyllades var Tessin, som själv redan då tillhörde rådet. Devisen var ämnad att hylla Tessin och odödligheten. Det intressanta i det här sammanhanget, en bröstbild av Linné, finner vi på frånsidan.¹⁷

Förutom till dessa ledande politiker präglades medaljer i akademiens namn till två kungar, Fredrik I och hans efterträdare Adolf Fredrik. År 1745 kallades kung Fredrik I till ledamot i Kungliga Vetenskapsakademien. Händelsens betydelse underströks med en medaljprägling. På åtsidan av medaljen i fråga visas kungen i alla sina värdighetssymboler, bland annat iförd hermelinmantel. På frånsidan visas den berömda bilden som Kungliga Vetenskapsakademien gjort till sin, den grävande mannen: En gammal halvnaken man planterar ett träd i marken. På ett klippblock visas en runskriftsslinga, och på ett annat block i bakgrunden finns Sveriges tre kronor inhuggna. I förgrunden ses Stockholms slott och andra centrala byggnader.¹⁸

Ett par år senare, 1747, blev tronföljaren Adolf Fredrik akademiens beskyddare. Även detta högtidliga tillfälle stadfästes på en medalj. På frånsidan avbildas sammanslutningens sinnebild (*den grävande åldringen*) i nordstjärnans strålgans mellan de tre kronorna, allt under en kunglig krona. Samma år slogs ännu en medalj för att uppmärksamma begivenheten. Emblematisken är på denna något mer omfattande och innehållsrik. På frånsidan flyger fyra små genier, med de fyra ståndens sinnebilder (svärd, bok, merkuriistav och sädesskära). Genierna bär tillsammans på ett hyende den kungliga kronan, spiran och riksäpplet, svävande ovanför ett segment av jordgloben. På globen finns de tre kronorna och vid sidan av den en palm- och lagerkvist, vilket underströk temat seger och undvikande av nederlag.¹⁹

¹⁶ *Ibid.*, s. 154.

¹⁷ *Ibid.*, s. 162 ff., s. 425, Allan Ellenius, 'Linné och medaljkonsten', *Svenska Linnésällskapets årsbok* 1978, s. 23.

¹⁸ Bror Emil Hildebrand, *Sverige och svenska konungahusets minnespenningar, praktmynt och belöningsmedaljer*, del II (Stockholm 1875), s. 25.

¹⁹ *Ibid.*, s. 83, Biedermann, s. 312 ff., s. 250 ff.

Dessa sex medaljer har flera funktioner, bland annat att visa upp vetenskapen och dess akademi för rikets undersåtar samt för andra rikens undersåtar och furstar, men ser man närmare på emblematiken framträder även andra budskap. Tydligt i de tre förstnämnda medaljerna – slagna till Hårlemans, Grills och Tessins ära – är ambitionen att manifesteras flera aktörers och intressenters engagemang för naturvetenskap och Kungliga Vetenskapsakademien. Det handlar här om de personer som framträdde som initiativtagare till den enskilda präglingen och givetvis också om personen som var föremål för hyllningen. Dessutom måste vi beakta vad medaljen visar upp; där finns bilder av Linné, bilder av akademiens projekt, signifikanta symboler för vetenskapen och de medborgerliga dygderna i form av ordensutmärkelser burna av personerna på medaljerna. Både givare och mottagare framställdes i offentligheten på det här sättet som engagerade och kunniga.

På de tre sistnämnda medaljerna, som präglades i samband med att kungen ökade sitt engagemang för akademien, upprepas samma mönster. Budskapet är att kungen gav sitt godkännande skydd för verksamheten. Detta hade möjligen en praktisk betydelse i det vardagliga arbetet med olika konkreta projekt, men betydelsen var kanske störst som symbolhandling – med funktion både för kungamaktens och för akademiens status.

Dessa aktörer och intressenter ”handlade” med olika symboliska maktresurser i ömsesidighetens namn. Detta överensstämmer med vad som också gällde för ordförandeposten, talen och handlingarna. Betydelsen av att framstå som en engagerad mecenat för vetenskap var ett mål i sig.

Naturkunnigheten som symbolisk maktresurs

Det tessinska nätverket var dominerande i Kungliga Vetenskapsakademien framför allt under 1740-talet. Möjligen kan detta bero på att det var då hattpartiet, dominerat av Tessin och hans bundsförvanter i rådet, konsoliderade sin makt. I nätverket ingick även lägre ämbetsmän, lärda forskare och handelsmän. Alla kategorierna var väl representerade i akademien.

De enskilda individerna i nätverket använde skickligt sina ledamotskap i akademien för att framstå som naturkunniga. Alla till buds stående medel, såsom tal, skriftserien och medaljer, anlätades för att ge det tessinska nätverket – och i förlängningen hela hattregimen – en nimbus av naturkunnighet och engagemang. Det fanns en intressant skiktning i framställningen av denna nimbus. De som åtnjöt högsta politiska och sociala anseende skyltade med presidietal som behandlade naturvetenskaperna, akademien och forskningen

med en uttalad principiellt ideologisk hållning. Detta kombinerades med en stark framtoning i medaljer präglade inom ramarna för akademien.

De andra i nätverket framställde sin naturkunnighet på annat sätt. I tal och skrifter ägnade sig dessa med stor nit åt att redogöra för konkreta experiment, undersökningar och applikationer. De förekom inte alls i medaljkonsten.

Dessa resultat kanske inte framstår som särskilt förbluffande och motsäger inte heller på något sätt vad tidigare forskning har visat. Ändå är det givande att studera 1700-talets informationssamhälle, om man vill använda detta nog så diffusa uttryck, med nya grepp. Jag har här använt mig av ett nätverksbegrepp kombinerat med ett perspektiv som betonar kunskapens värde som symbolisk maktresurs och hur detta skapades genom Kungliga Vetenskapsakademien.

Det är uppenbart att dessa värden var starkt förknippade med den politiska och sociala makten. Hur detta samband såg ut är svårt att säga utgående från denna undersökning. Var det så att akademiengagemang var en förutsättning för att nå en hög politisk post och dessutom erhålla en stark social position eller var engagemanget en konsekvens av detta? Vinsten i detta spel om symboliska maktresurser kunde hur som helst plockas hem på flera nivåer. Enskilda individer, familjer, släkter, nätverk, riksdagsstånd, partier, regimen, riket och inte minst Kungliga Vetenskapsakademien i egenskap av institution kunde använda sig av den höga skattningen av naturvetenskapen. Det fanns förmodligen också förlorare som inte lyckades skaffa sig dessa resurser. Vilka de var, varför och vilka konsekvenserna blev är frågor som inte kan besvaras här. Att med hjälp av ett nätverksperspektiv undersöka hur samhällets övre skikt försökte skaffa sig symboliska maktresurser kan således vara fruktbart, inte minst när det gäller frågor om kunskaps- och informationskulturer under 1700-talet.

Carl Fredrik Scheffers brevväxling med franska fysiokrater

CHARLOTTA WOLFF

”Riksrådet Carl Scheffer, som har den största utrikes correspondance någon i Sverige eger, som såsom protektor för vetenskaper och konster af alle lärde och konstnärer både får deras arbeten och deras beröm, visade för Hans Maj:t en gazette d’agriculture, han från Paris fått sig tillsänd”, skrev friherre Gustaf Johan Ehrensvärd i sina dagboksanteckningar från hovet den 21 augusti 1776.¹ Vid denna tid, i mitten av 1770-talet, var greve Carl Fredrik Scheffer, född 1715, en av de viktigaste politiska figurerna i Sverige. Han tillhörde den krets inom adeln som upprätthöll de livligaste förbindelserna till Frankrike och det fransktalande Europa. Som ung hade Scheffer anslutit sig till hattarna vid riksdagen 1738 och utsetts till sekreterare för Carl Gustaf Tessin under dennes ambassad till Frankrike 1739–1742. År 1744 tillträdde han själv posten som svensk minister i Paris, varifrån han återkallades 1751 då han utnämns till riksråd. År 1756 utsågs han av hattarna till att efterträda Tessin som guvernör för kronprins Gustaf och dennes två yngre bröder. Också efter kronprinsens myndighetsförklaring kom han att stå denne nära, och efter att han officiellt nedlagt rådsämbetet 1765 bevarade han sin roll som politisk rådgivare vid prinsens hov. Han följde även med kronprinsen på dennes resa till Frankrike 1770–1771 och kom där att spela en icke obetydlig roll. Tillsammans med sin yngre bror Ulric, som efterträtt honom på ministerposten i Paris 1752–1766 och som 1772 utsetts till kanslipresident, var Scheffer en

¹ Gustaf Johan Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof af friherre Gustaf Johan Ehrensvärd, utgifna af D:r E. V. Montan*, 2 vol. (Stockholm 1878), s. 116.

betydelsefull person i kretsen kring Gustaf III under dennes första decennium vid makten.²

Såsom ett barn av sin tid hyste Scheffer ett starkt intresse för vetenskap, litteratur och samhällsfrågor. Sedan 1753 var han ledamot i Vetenskapsakademien och Vitterhetsakademien, och strax före sin död 1786 kallades han till Svenska Akademien vid dess instiftande. Han var en mycket bildad världsmän med ett omfattande kontaktnät till utländska och framför allt franska intellektuella.³ Korrespondensen var för Scheffer särskilt under den senare delen av hans liv det kanske viktigaste medlet i hans intellektuella verksamhet. Förutom att brevväxlingen höll Scheffers kontakter i utlandet vid liv, var breven en viktig kanal genom vilken nya idéer och projekt nådde Scheffer, som i sin tur hade möjlighet att presentera dem för konungen, såsom ovan i form av gazetter eller andra skrifter, försynta förslag eller ambitiösa memorialer. Scheffers anseende och inflytande hos kungen gjorde honom till en potentiell påverkare, och därför är hans brevväxling med politiska tänkare, filosofer och intellektuella betydande. I Scheffers omfattande brevsamling intar de franska ekonomisterna och fysiokraterna en särskild plats. Avsikten är här att belysa uttryckligen Scheffers utländska brevväxling och hans kontakter till fysiokraterna i deras intellektuella och kulturpolitiska sammanhang.

Från att ha varit en av de centrala personerna inom hattpartiet hade Scheffer under 1760-talet blivit en allt mer övertygad anhängare av en starkare kungamakt. I fysiokraternas legala despotism fann han en statslära som stödde detta ideal. Tidigare har det främst varit de rent nationalekonomiska aspekterna i Scheffers korrespondens med fysiokraterna som intresserat forskningen.⁴ Den fysiokratiska rörelsen hängav sig emellertid också åt mera allmänna, politiska och moraliska spörsmål och bör därför i ett idéhistoriskt perspektiv inte betraktas som en uteslutande nationalekonomisk lära, utan snarare som ett utslag av de samtida samhällsfilosofiska debatterna och som ett av den sena upplysningens mera radikala, cyniska eller civilisationspessimistiska stickspår. I 1770-talets intellektuella duster och personliga konflik-

² Göran Nilzén, 'Scheffer, Carl Fredrik', *Svenskt biografiskt lexikon*, band 31 (Stockholm 2000–2002), s. 520–526.

³ *Ibid.* Jan Heidner, *Carl Fredrik Scheffer. Lettres à Carl Gustaf Tessin*, Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Handlingar 7 (Stockholm 1982), s. 3–38.

⁴ Se t.ex. Lars Herlitz, *Fysiokratismen i svensk tappning 1767–1770* (Stockholm 1974).

Riksrådet greve Carl Fredrik Scheffer. Gravyr av J. F. Martin efter Alexander Roslin, 1782. Museiverket, Helsingfors.

ter mellan olika filosofiska och politiska grupperingar karikerades fysiokratismen av dess motståndare som en dogmatisk "sekt" eller avart, som ofta ställts mot filosoferna, d.v.s. encyklopedisterna.⁵ Utanför den innersta kretsen var gränserna mellan det ena och det andra lägret dock inte så skarpa, och det fysiokratiska nätverket, som hade sina egna publikationer, kan med fog betraktas som del av den kosmopolitiska *république des lettres*.

Så var också Scheffers engagemang i den fysiokratiska rörelsen och hans intresse för samhällsfrågor mycket mera universellt och kan inte reduceras till sin ekonomiska dimension, som här inte kommer att behandlas. Istället är avsikten att visa hur Scheffers brevväxling i flera avseenden är ett viktigt exempel på de mångsidiga idéutbytena mellan det svenska riket och det övriga Europa under upplysningen och på de kommunikationsformer dessa intellektuella utbyten lånade eller gav upphov till. Först kommer Scheffers korrespondenter att presenteras. Därefter granskas Scheffers korrespondens som ett exempel på förmedling av texter och idéer i ett kosmopolitiskt sammanhang. Slutligen analyseras Scheffers politiska roll som förmedlare i relationen mellan den europeiska intellektuella republiken och den svenska kungamakten.

Scheffers korrespondenter

Scheffers enskilda utrikesbrevväxling var sannolikt ännu mer omfattande än vad de bevarade breven ger vid hand. Enbart de bevarade breven till Scheffer uppgår till långt över sexhundra och är skrivna av omkring tvåhundra olika personer. De flesta breven är på franska, och många är också från Frankrike. De brev som här studeras finns i två olika samlingar, i den Schefferska samlingen från Rydboholm, deponerad i svenska riksarkivet, och i Brokindssamlingen på Kulla Gunnarstorp i Skåne. Den senare finns även på mikrokort i riksarkivet i Stockholm.⁶ Några brev finns i Uppsala universitetsbiblioteks handskrifts-

⁵ För de uppfattningar som fanns om de ena eller de andra grupperingarna se t.ex. Petit de Bachaumont, Pidansat de Mairobert & Mouffle d'Angerville, *Mémoires secrets pour servir à l'histoire de la république des lettres en France, depuis MDCCLXII jusqu'à nos jours* (Londres 1777–1789). Se även Georges Weulersse, *Le mouvement physiocratique en France (de 1756 à 1770)*, t. I (Paris 1910), s. 91–241.

⁶ Tack till fil. dr Jan Heidner, som haft vänligheten att visa mig detta material. Jfr J. Hellstenius, 'Förteckning öfver handskriftssamlingen på Brokind', *Historiska handlingar till trycket befordrade af Kongl. Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia*, del III (Stockholm 1863), s. 430–434.

samling.⁷ Carl Fredrik Scheffers stora samling i riksarkivet omfattar över 500 brev från 135 identifierade korrespondenter, och det är främst denna samling det här kommer att handla om. De täcker en period av mer än trettio år, från 1752 till 1784. Korrespondensen infaller alltså efter Scheffers hemkomst från det diplomatiska uppdraget i Frankrike och sammanfaller med hans tid som riksråd och inflytelserik hovman. Endast de inkomna breven finns bevarade i dessa samlingar, om man bortser från Scheffers egna koncept.⁸

Scheffers korrespondensnät var både omfattande och djupgående. Många av korrespondenterna är dock representerade med bara ett eller två brev. Med största sannolikhet har många brev gått förlorade; bröderna Scheffer förstörde stora delar av åtminstone sin inbördes korrespondens.⁹ Det kan även vara skäl att skilja på den mer tillfälliga mondäna korrespondensen, d.v.s. de uppvaktande beundrar- och artighetsbrev, och den långvariga intellektuella eller filosofisk-politiska brevväxlingen, med många digra och avhandlingsliknande epistlar kring ett särskilt tema eller som utredande svar på en fråga. I Scheffers brevsamling finns båda typerna representerade. Goda exempel på den senare typen är breven från de två ekonomisterna markis Victor Riqueti de Mirabeau (Mirabeau d.ä. alias *L'Ami des hommes*, 1715–1789) och Pierre Samuel Du Pont de Nemours (1739–1817), författare till *Réflexions sur la richesse de l'État* (1762). I samlingen finns även några exceptionellt omfattande vänskapskorrespondenser, såsom till exempel ca 150 brev från hertiginnan de Broglie, född Besenval.¹⁰

Vilka var då de personer som Scheffer stod i korrespondens med? Av hundraåttiotalet korrespondenter i samlingarna från Rydboholm och Brokind är omkring 160 utländska. Av dessa är ett trettio-tal franska eller andra utländska ministrar, diplomater eller högt uppsatta personer, som Scheffer korresponderade med i utrikespolitiska frågor. Ett tjugotal av de utländska korrespondenterna är kvinnor, samtliga tillhörande den parisiska societeten. Flera av dem höll "salonger", såsom t.ex. Madame Du Deffand, som brevväxlade med

⁷ Jfr Barbro Ohlin, 'Du Pont de Nemours écrit à Carl Fredrik, comte de Scheffer', *Influences. Relations culturelles entre la France et la Suède*, actes publiés par Gunnar von Proschwitz, Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis, Humaniora 29 (Göteborg 1988), s. 117–146.

⁸ Riksarkivet, Stockholm (RA), Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. II–VI. Koncept av Scheffer finns i volym I.

⁹ Jfr Gunnar Carlquist, *Carl Fredrik Scheffer och Sveriges politiska förbindelser med Danmark åren 1752–1765* (Lund 1920), s. XII.

¹⁰ RA, Schefferska samlingen. Carl Fredrik Scheffer, vil. III. Jfr Heidner, s. 17–18.

Voltaire, och Madame de Boufflers och Madame de La Marck, vilka även brevväxlade med Gustaf III, eller förekom i det diplomatiska sällskapslivet, såsom grevinnorna d'Egmont och Brionne. Dessa hörde alla till dem som den svenska aristokratin under sina vistelser i Frankrike var särskilt mån om att uppvakta. Med sina förbindelser till de intellektuella hade dessa kvinnor en väsentlig roll som kulturella förmedlare. Andra hade goda relationer till maktens sfärer och utgör pendangen till Scheffers brevväxling med ministrar och hovmän (t.ex. hertiginnorna d'Estrées och Biron eller hustrun till hovrättspresidenten och kanslern Lamoignon). Vissa hade särskilda personliga förbindelser till Sverige, såsom grevinnan Sparre, född Hardouin de Beau-mois, som var gift med den svenskättade översten för regementet Royal Suédois och vars främsta mål tycks ha varit att få sin dotter placerad vid det svenska hovet.¹¹

Det är ibland svårt att uppskatta dessa vittra damers filosofiska engagemang, emedan politik, naturvetenskap och belles-lettres i viss mån gick ihop i den mondäna kosmopolitism som utmärkte den europeiska adelsociabiliteten. De tillhörde den bildade elit som intresserade sig för upplysning, litteratur och samhälle, men som inte i första hand utmärkte sig som aktiva filosofer.¹² Det gäller också vissa av männen, såsom den danske ministern J. H. E. Bernstorff, den berömde akademikern och hovrättspresidenten Hénault och den svenske envoyén i Haag Carl Gustaf Schultz von Ascheraden, med vilken Scheffer diskuterade ekonomi, teologi och moral, men sannolikt även praktisk utrikespolitik. Ett fyrtiotal av de utländska manliga korrespondenterna kan betecknas som utpräglat intellektuella eller filosofiska bekantskaper. Det är även här vi finner ett tiotal ekonomister, fysiokrater eller filantropier såsom ekonomisten och grammatikern abbé Roubaud, Mirabeau d.ä., Du Pont, publicisten abbé Baudeau som ställt sin år 1765 grundade tidskrift *Les Éphémérides du citoyen* till fysiokraternas förfogande, Le Mercier de La Rivière, författare till *L'Ordre naturel* (1767), litteratören, encyklopedisten och ekonomisten abbé Morellet och andra korrespondenter i det kosmopolitiska filantropiska nätverk som vi strax skall återkomma till.

Bland dessa intellektuella är språkvetenskapen, historien och geografin särskilt väl representerade, med ett dussin korrespondenter. Här återfinns

¹¹ Jfr grevinnan Sparres brev till Scheffer 1.9.1780, 3.1.1781, 4.3.1781, 29.4.1781, 13.9.1781, 9.3.1780, RA, Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. VI.

¹² Jfr Mathieu Marraud, *La noblesse de Paris au XVIIIe siècle* (Paris 2000), s. 454–528.

t.ex. Göttingenorientalisten Johann David Michaelis, geografen abbé d'Expilly, historikerna Antoine Court de Gébelin, författare till *Le monde primitif* (nio volymer 1745–1784), greve Philippe-Henri de Grimoard, författare till *Campagnes de Gustave Adolphe* och Louis-Félix Guinement de Kéralio, ledamot av den svenska Vetenskapsakademien. Naturvetenskaperna företräds av bl.a. matematikerna och astronomerna Condorcet, kardinal de Luynes och Fritsi, som från Milano korresponderade även med Ferrner, Wargentin och Melanderhielm, av den schweiziske botanikern och läkaren Albrecht von Haller och akademikern och upptäcktsresaren La Condamine, vars samtliga brev handlar om inokulation. Scheffer mottog även brev från de kända läkarna Tronchin och Mesmer. Även bibliofiler såsom hertig La Vallière skrev till honom med spörsmål om böcker befintliga i svenska bibliotek.

I korrespondensen kan två olika generationer eller perioder observeras, som även motsvarar två etapper i Scheffers politiska karriär och tänkande. Den första perioden är 1750- och 1760-talet, d.v.s. tiden strax efter Scheffers diplomatiska uppdrag. Politiskt närmade sig Scheffer då hovet och övergick småningom vid mitten av 1760-talet till att stöda strävandena till en starkare kungamakt. I Paris hade den franska upplysningen ännu sin plats i de mest briljanta salongerna. Korrespondenterna från denna tid är jämnåriga eller äldre än Scheffer, och bland dessa kan man nämna abbé d'Expilly, La Condamine och encyklopedisterna Morellet och Marmontel. En andra fas i korrespondensen inleds i samband med kronprins Gustafs resa till Paris 1770–1771, i vilken Scheffer deltog och under vilken hans breda kontakter i den franska societeten, inklusive de nya klickarna kring hertig d'Aiguillon, som efterträtt Ludvig XV:s allsmäktige minister Choiseul efter dennes fall, och Madame Du Barry, visade sig vara av största nytta.¹³ Nu tycks Scheffer utöver umgänget i den politiska och aristokratiskt mondäna maktsfärerna även ha gjort nya och också yngre bekantskaper i de franska intellektuella kretsarna, som hunnit bli ett steg radikalare. Efter att Gustaf III återupprättat enväldet 1772 intensifierades Scheffers kontakter till ekonomisterna, och detta utbyte pågick med smärre avbrott ända till ett par år före Scheffers död. Nu inleddes brevväxlingen med de i den fysiokratiska rörelsen centrala figurerna abbé Roubaud, Mirabeau, abbé Baudeau, Du Pont och Mercier de La Rivière. Mest intensiv var brevväxlingen under perioden 1772–1778, varefter Mirabeaus och Du Ponts entusiasm tycks ha börjat sina.

¹³ Jfr Gunnar Castrén, *Gustav Philip Creutz* (Helsingfors 1917), s. 226–227.

Scheffers korrespondenter utgjorde ett brokigt nätverk av både aristokratiska och vittra kontakter, där såväl den akademiska, naturvetenskapliga som den politisk-filosofiska världen var representerad. Många var ledamöter av diverse större och mindre vetenskapliga akademier. Den gemensamma nämnaren var intresset för samhällets moraliska uppbyggande, i vilket ingick bildning, vetenskap, filantropi och hushållning. Dessa drag framträder starkt även i de relationer som Scheffer upprätthöll med filantropiska sällskap och loger.

Kosmopolitism och förmedling av idéer

De vittra eller ideella sällskapen och akademierna spelade en viktig roll som lokala aktörer i spridningen av information och idéer. De upprätthöll ofta även en livlig intellektuell korrespondens. Ett av dessa otaliga sällskap var *Société philanthropique de Strasbourg*, som dyker upp i Scheffers korrespondens år 1777, då sällskapets dåvarande ordförande baron Türcckheim och dess sekreterare baron Servières tog kontakt med Scheffer för att be honom bli korresponderande ledamot i sällskapet. Sällskapet önskade även en dag kunna brevväxla med det svenska Kungliga Patriotiska sällskapet, där Scheffer var ordförande.¹⁴ Ett annat, vittert sällskap som nämns i Court de Gébelins brev till Scheffer år 1782 var *Musée de Paris*, till vilket även Du Pont och Servières hörde. Sällskapet kände redan orientalisterna Matthias Norberg i Lund men önskade inleda brevväxling med Vetenskaps societeten i Uppsala.¹⁵ Ätminstone det filantropiska sällskapet i Strasbourg kan väl betraktas som en inre krets av upplysta amatörer med kontakter till tidens vittra storheter. Det var på 1770-talet modernt att intressera sig för agronomi och nationalekonomi, på samma sätt som det var god ton att vara frimurare. Åren 1753–1774 var Scheffer landstormästare för frimureriet i Sverige, och också några brev från frimurarloger finns bevarade i Brokindssamlingen.

I breven från Servières och Türcckheim finns även välgörenhetssällskapets stadgar och en förteckning över medlemmarna. Välgörenhetssällskapet, som också intresserade sig för jordbruk, höll årliga "comices" i maj och upprätthöll ett "hus" i Nancy och ett i Strasbourg. Medlemmarna korresponderade

¹⁴ Brev från Servières 15.2.1777 och 1.8.1777 och från Türcckheim 27.5.1777 och 15.5.1778, RA, Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. VI. Staffan Högberg, *Kungl. Patriotiska sällskapets historia, med särskild hänsyn till den gustavianska tidens agrara reformsträvanden* (Stockholm 1961).

¹⁵ Antoine Court de Gébelin till Scheffer, 12.9.1782, RA, Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. IV.

med huset och betalade ett årligt subsidium. Sällskapet rekryterade lokalt i Alsace och trakterna däromkring. Medlemsförteckningen omfattar 24 ordinarie medlemmar, varav en tredjedel var franska officerare eller adelsmän – många sannolikt även jordägare – och resten jurister (bl.a. en från Basel och en från Genève), läkare eller lägre tjänstemän. Två hade varit anställda hos den ryske furst Galitzin. Sällskapet hade därtill 14 korresponderande medlemmar i Frankrike, sju i Schweiz, fyra i Tyskland, två i Italien och två i Sverige (Scheffer och friherre Charles De Geer), vilka alla tillhörde den europeiska intellektuella eliten och gav sällskapet en förnämlig kosmopolitisk dimension. Bland de korresponderande medlemmarna som delvis kallats för att höja sällskapets status – Scheffer och De Geer ombads ansluta sig uttryckligen för att detta skulle hedra sällskapet – finns vissa namn som återkommer i Scheffers personliga brevväxling med fysiokraterna, såsom abbé Baudeau, Court de Gébelin och den schweiziske juristen och fysiokraten Isaak Iselin, redaktör för de tyska *Ephemeriden der Menschkeit*, som utkom 1776–1782.¹⁶ I en viss utsträckning fyllde sällskapet säkert en social funktion, men det teoretiska intresset för agronomi var reellt, åtminstone till en början: I ett brev till Scheffer den 10 augusti 1779 bad Servières honom berätta hur man kunde få tag på sammanlagt åtta verk, de flesta rörande jordbrukets utveckling i Sverige. I ett tidigare brev av den 1 augusti 1777 hade Servières bett att få Kungliga Patriotiska sällskapets handlingar.¹⁷

Filantropin, liksom fysiokratin, kan här betraktas som ett generellt namn för tankeutbyten överhuvudtaget kring idén *le bien public*, det allmänna bästa, och samhällets och människornas fysiska och moraliska uppbyggande och förbättring. I denna betydelse hade sällskapen hade ett ”patriotiskt” eller ”medborgerligt”, d.v.s. samhällsförbättrande syfte, där ekonomisk välfärd, filantropi, agronomi och uppfostringsfrågor gick ihop. Samtidigt var de till sin sammansättning och i sin universalhumana strävan kosmopolitiska. Motsvarande sällskap fanns som ovan antytts också i Sverige, t.ex. Kungliga Patriotiska sällskapet och det slutna samfundet Pro Patria, i vilket Scheffer också var aktiv.¹⁸ Det är dock svårt att veta hur djupt han verkligen engagerade sig för de utländska sällskapen. Förutom sällskapet i Strasbourg var Scheffer

¹⁶ Brev från Türrckheim till Scheffer 27.5. 1777, RA, Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. VI. Ang. Iselin se Ulrich Im Hof, *Isaak Iselin und die Spätaufklärung* (Bern 1967).

¹⁷ Breven i RA, Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. VI.

¹⁸ Jfr *Utdrag ur Dag-Boken, hållen uti Samhället Pro Patria, Den 4 December 1772*, RA Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. I, ♪ 213–214.

även ledamot av akademien i Châlons-sur-Marne och andra utländska samfund.¹⁹ Det förefaller dock ganska klart att det mera radikala, skapande tankearbetet och idéutbytet skedde på ett annat plan, oberoende av sällskapen – vilka kanske främst utgjorde en konkret kontakt till ”proprietärerna”, jordägarna och amatörerna – och kring en mycket liten krets av eldsjälur: abbé Baudeau, Mirabeau, Du Pont och Court de Gébelin. Med ”sektens” yngre prelater som t.ex. Du Pont upprätthöll Scheffer en lång och engagerad kontakt. Totalt brev från Du Pont till Scheffer har bevarats.

Brevväxlingen utgjorde det primära kommunikationsmedlet i de lärdas republik.²⁰ Brevven omfattade dock mera än endast själva episteln. Hela korrespondensen var en öppen kontakt till Europas intellektuella centra. Rent konkret användes brevkontakten också för förmedling av texter i olika format. Försändelserna till Scheffer innehöll ofta gazetter, böcker och andra trycksaker, eller avskrifter av brev, eloger och tillfällesdikter. En smickrande hyllning till Scheffer efter förbudet mot koppar i köksutrustning publicerades i *Mémoires pour l'Histoire des Sciences & Beaux-Arts* och i supplementet till *Gazette d'Utrecht* den 15 mars 1754 och återfinns i ett brev till Scheffer av den med hattarna sympatiserande översten i fransk tjänst greve Gregorij Orlik.²¹

¹⁹ Nilzén, s. 520.

²⁰ Jfr Daniel Roche, 'Correspondance et voyage au XVIIIe siècle', *Les Républicains des lettres* (Paris 1988), s. 263–280.

²¹ Den panegyriska dikten lyder:

*"A son Excellence
M. le Baron de S[cheffer]
Sénateur de Suède
Ainsi donc, pour un Peuple heureux,
Contre un usage dangereux,
Contre un préjugé tyrannique,
Vous employez l'autorité !
Le Héros de la Politique
L'est encore de l'Humanité.
Par ce trait le plus fait peut-être
Pour éterniser vos destins,
Vous servez vos Contemporains,
Et même ceux qui sont à naître.*

*Vous gouvernez avec splendeur :
Mais quelques grandeurs qu'on possède,
Les vertus font bien plus d'honneur :
Et le Bienfaiteur de la Suède
Est au-dessus du Sénateur.
Hercule, d'illustre mémoire,
Portoit, en signe de victoire.
La peau des monstres étouffés
Sous sa vengeresse massue ;
Stockolm vous doit une statue
Du métal dont vous triomphez."*

Brev till Scheffer, Paris 17.1.1754 uppenbarligen av Orlik; underskriften utplånad. Urklipp ur *Mémoires pour l'Histoire des Sciences & Beaux-Arts*, Février, 1754, II vol. (september 1753), s. 543–552. Urklipp ur *Supplément à la gazette d'Utrecht*, nr XXII, 15.3.1754. RA, Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. II.

På liknande sätt sändes många brev och kopior av brev vidare – man kunde här tala om en indirekt korrespondens.

Tidskrifterna eller gazetterna är av särskilt intresse, emedan de liksom sällskapen utgör ett forum där nya idéer framläggs för en bredare publik. En i breven ofta omtalad publikation är *Éphémérides du citoyen, ou bibliothèque raisonnée des sciences morales et politiques*, som redan i förbigående nämnts. Denna tidskrift, som redigerades först av abbé Baudeau och sedan fr.o.m. 1768 av Du Pont, var det främsta organet för den internationella fysiokratisk-filantropiska klicken och dess inre diskussioner och dissensioner. Tidskriftens namn speglar dess universalistiska ambition samt den moralisk-educativa dimensionen i de nationalekonomiska tankar och planer som publicerades i den. Bland breven till Scheffer finns ett exemplar av tidskriften. Mycket spaltutrymme ägnas här åt agronomiska nyheter.²²

Både gazetterna och breven var forum för dialog, ett offentligt utrymme för åsiktsutbyte och ett nyhetsmedium. Breven var ingalunda nödvändigtvis privata, utan cirkulerade från hand till hand. Mycket ofta följde också med breven böcker – att sända en nyutkommen bok eller att be att få sig böcker tillsända är egentligen det som motiverat många av breven. Exempelen är otaliga och varierande, och det är inte enbart ekonomiska och statsvetenskapliga avhandlingar det är frågan om. Court de Gébelin sände den 12 september 1782 två exemplar av sin *Monde primitif*, ett för Scheffer och ett för kung Gustaf III, och bad att om möjligt kunna få Ihres dissertation om runorna. Han sökte även i Frankrike otillgängliga verk om Eddan, som han planerade att översätta till franska, och bad att få Ihres brev till Lagerbring.²³ Det kunde även handla om att finansiera eller sprida verk: Kéralio ville 1775 låta sprida Condillacs *Cours d'étude pour l'instruction du prince de Parme* (16 vol., 1775) i Sverige, och Grimoard berättade 1780 att han sökt svenska abonnenter för sitt verk *Campagnes de Gustave Adolphe*, som tryckts i Genève p.g.a. de "för katolikerna obehagliga sanningar" det innehöll.²⁴

I dessa bok- och gåvoförsändelser fanns ofta en mellanhand, nämligen den svenske legationskaplanen, honorarie professorn i teologi vid universitetet i

²² *Bibliothèque raisonnée des sciences morales et politiques. Sixieme Année. Tome Quatrieme* [november 1772], Riksarkivet, Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. VI.

²³ Antoine Court de Gébelin till Scheffer, 12.9.1782, RA, Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. IV.

²⁴ Keralio till Scheffer, Zweibrücken 23.7.1775. Ph.-H. de Grimoard till Scheffer, Paris 26.1.1780, RA, Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. IV.

Strasbourg Frédéric Charles Baër, som även hyste ett verkligt intresse för upplysningen i alla dess former, inklusive den religiösa friheten och icke-kristen filosofi, och som även publicerat ett inlägg i *Nouvelles éphémérides économiques* år 1776 och medarbetade i *Journal étranger*.²⁵ Installerad som kyrkoherde för den svenska legationsförsamlingen sedan 1742 var han ofta den som förmedlade försändelserna mellan franska och svenska intellektuella. Vi återfinner här beskickningens roll som kulturförmedlande rum. Åren 1771–1774 sände Baër den fysiokratiska tidskriften *Gazette d'agriculture* till Scheffer; sannolikt var det även han som sänt den gazette som Ehrensvärd talade om.²⁶ Scheffer själv var i sin tur följande informationsspridande mellanhand: han översatte de fysiokratiska programskrifterna till svenska. Exempel på några bevarade sådana översättningar är t.ex. *Tankar Om nödvändigheten att innefatta Handels- och Finance-Kunskap uti Stats-Vetenskapen* (1757) och *Några Utländske Philosophers Tankar Om Yppighet och om Sumptuariska Lagar* (1768) och *Bref, til deras excellenser Herrar Riksens Råd* (1769).²⁷ Scheffer försåg även *Hushållningsjournalen* med utdrag ur de fysiokratiska *Gazette d'agriculture* och *Nouvelles éphémérides économiques*.²⁸

Vikten av att förmedla texter och nå den önskade publiken – en upplyst läsarkrets, beslutsfattarna och framför allt fursten själv – underströks också i korrespondensen. Tillsammans bildade fysiokraterna liksom många andra falanger av lärda och filosofer något av en internationell gemenskap, förenad av politiska eller andra ideal. Korrespondensens informella kommunika-

²⁵ Erik Naumann, 'Baër, Frédéric Charles de', *Svenskt biografiskt lexikon*, band 2 (Stockholm 1920), s. 555–557. Janine Driancourt-Girod, *L'insolite histoire des luthériens de Paris, de Louis XIII à Napoléon* (Paris 1992), s. 121–144). Georges Grente (dir.), *Dictionnaire des lettres françaises. Le XVIIIe siècle*. Édition revue et mise à jour sous la direction de François Moureau (Paris 1995), s. 117.

²⁶ Flera brev från Baër till Scheffer i handskriftssamlingen på Brokind, vol. 32. RA, mikro-kort.

²⁷ *Tankar Om nödvändigheten at innefatta Handels- och Finance-Kunskap uti Stats-Vetenskapen; Det Allmänna til tjenst, af det Franska Originalt i Svenskan öfversatte*, Stockholm, tryckt hos Lars Salvius, 1757. *Några utländske philosophers Tankar Om Yppighet och om Sumptuariska Lagar, Utdragne Och På Swenska öfversatte, Ur en lärd Journal, Kallad Ephemerides du Citoyen ou Bibliotheque raisonnée des sciences Morales & Politiques. I. Tom. 1767. Öfversättning*, Stockholm, tryckt hos Lorens Ludvig Grefing, 1768. Översättningarna är anonyma men har kunnat attribueras till Scheffer. Ett exemplar av den förstnämnda finns i Helsingfors universitetsbibliotek (814.VII.51); ett av den senare i Kungliga biblioteket, Stockholm. *Bref, til deras excellenser Herrar Riksens Råd* citerad av Herlitz.

²⁸ Hö g b e r g, s. 128.

TANKAR

Om nödvändigheten at in-
nefatta **HANDELS- och FI-
NANCE- KUNSKAP** uti
**STATS-VETEN-
SKAPEN ;**

Det Allmänna til tjenst, af det Fran-
ska **ORIGINALET** i Svenskan
öfverfatte.

STOCKHOLM,
Tryckt hos **LARS SALVIUS, 1757**

tionssfär var ett alternativ till den tryckta, av censuren sanktionerade skriften, då den svenska tryckfriheten ännu var ett undantag i Europa. Klagomål över den franska censurens angrepp mot publikationer och sammankomster förekommer titt som tätt i breven till Scheffer. Den ordinarie brevposten gick emellertid inte heller säker för brevspioner och censur, varför den diplomatiska personalen med sina egna kurirer och personliga kanaler var en särskilt värdefull mellanhand i förmedlingen av brev med frisinnat eller nytänkande innehåll.

Scheffer som förmedlare i dialogen med maktens avbild

Scheffers korrespondens med fysiokraterna är egentligen något av en dialog med tre parter. Breven är ofta indirekt riktade till Gustaf III och har därför ofta både en smickrande eller hyllande dimension och en ideologisk. Hyllningen riktar sig såväl till Scheffer som till kungen. Även denna korrespondens präglas av förhållandet mellan de intellektuella och makten. I denna relation innehade Scheffer en förmedlar- och medlarroll. Fysiokraterna sände sina alster i två exemplar till Scheffer och bad honom att presentera verket för Gustaf III, som i egenskap av protektör och mecenat för konst och filosofi belönade fysiokraterna. Du Pont – som förutom att han skrev väl hade den goda smaken att vara protestant i ett land där dessa förföljdes – fick av den svenske kungen motta regelbundna penninggåvor.²⁹ Du Pont och Mirabeau dekorerades med Vasa orden, dock efter att de först bett Scheffer sollicitera utmärkelsen för dem.³⁰ År 1774 var det även tal om att Gustaf III skulle överta tryckningen av *Éphémérides du citoyen*.³¹

Scheffers intresse för den franska fysiokratin hade vuxit parallellt med hans övertygelse om den starka kungamaktens välsignelse. Senast 1767 hade han initierat kronprinsen i den fysiokratiska skolan, genom Le Mercier de La Rivière *L'Ordre naturel*.³² Av allt att döma tycks den direkta brevkontakten med de viktigaste dogmatikerna ha etablerats först i början av 1770-talet, då det blivit politiskt opportunt. I det frihetstida Sverige kunde alltför omfattande relationer till despotismens försvarare ha uppfattats som något suspekt

²⁹ Jfr Du Ponts brev till Scheffer den 28 april 1774, där Du Pont ber Gustaf III upphöra med sina penninggåvor.

³⁰ Matrikel öfver Kongl. Maj:t orden, KMO:s arkiv.

³¹ Se Du Pont till Scheffer, Paris 20.1.1774, RA, Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. IV.

³² Beth Hennings, *Gustaf III som kronprins* (Uppsala 1935), s. 302.

och rentav subversivt. Efter Gustaf III:s revolution 1772 fick Scheffers roll som språkrör för den fysiokratiska doktrinen en helt annan legitimitet. Hans insats under kronprinsens vistelse i Paris och hans ställning som riksråd och kungens förtrogne bidrog till att han för de utländska korrespondenterna synes ha framstått som mannen med nyckeln till maktens hus. Hans prestige förhöjdes av hans tidigare roll som kronprinsens guvernör, och furstens uppfostran var också ett återkommande tema i brevväxlingen. Den i S:t Petersburg bosatte franske läkaren Nicolas Gabriel Clerc (kallad Leclerc), som Scheffer lärde känna genom Du Pont, och som själv skrivit bl.a. ett *Lettre sur l'éducation des cadets*, hyllar i ett brev den 19 december 1771 Gustafs *instituteur* som "den moderne Sokrates": "*Il faut être vertueux, Patriote, ami des hommes, et grand homme, pour former un bon Roi, un Prince Citoyen, un Gustave.*"³³ Dygden, patriotismen och den gode kungen, men framför allt medborgarfursten och människornas vän – här en klar allusion till Mirabeau d.ä. – är uttryck som återfinns i de fysiokratiska skrifterna i gemen.

Mot denna bakgrund framstår breven från de franska intellektuella till Scheffer som en indirekt dialog med makten eller snarare med dess idealiska avbild. Scheffers långa brevväxling med de mest ivriga fysiokraterna Du Pont och Mirabeau hade också ett rent ideologiskt innehåll. Förutom politisk ekonomi omfattade fysiokratismen också grundprinciper för samhällenas konstitution och styre. De franska fysiokraternas statsideal var den det legala enväldet, där den gode fursten, den upplyste monarken innehade såväl den lagstiftande som den verkställande makten. Substansen i breven till Scheffer utgörs av de konkreta resonemangen kring statsvetenskapliga, nationalekonomiska och socialfilosofiska frågor. I brevväxlingen är idealet eller idealsamhället underförstått, då läsaren förutsätts känna till de fysiokratiska grundsatserna. I och med återupprättandet av enväldet hade Sverige återfått en "balanserad" konstitution, varför förslagen till förbättringar och reformer är tämligen allmänt hållna och ofta gäller konkreta, sekundära frågor som Scheffer velat diskutera. Bakom de tidstypiskt allmänna formuleringarna – också nationalekonomin lyder under språkbrukets estetiska regler – känner man igen det fysiokratiska idealet med en stark men rättvis kungamakt som värnar om det allmänna bästa genom att trygga rikets ordning och finanser

³³ Övers. "Man måste vara dygdig, patriot, människornas vän, och en stor man, för att fostra en god konung, en medborgarfurste, en Gustav". Clerc till Scheffer, S:t Petersburg, 19.12.1774, RA, Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. IV.

och jordägarnas intressen, individens relativa frihet och rättsäkerhet, fri handel och jordbruk. De egentliga programskrifterna finns i breven från Du Pont och Mirabeau. Den senares brev behandlar bland annat lagstiftning och de principer som bör styra lagarna, kungens plikter som moraliskt exempel, kungens uppfostran och folkets uppfostran samt naturligtvis jordbruk och beskattningsfrågor. Många brev handlar också om huruvida hembränningen borde bekämpas och i vilken mån njutningen kan betraktas som brottslig. Överlag har den egendomsbetonande fysiokratiska statsläran och filantropin en mycket stark paternalistisk och moralisk karaktär. Mot Du Ponts entusiastiska program för upplysning och bildning för rikets ungdom står d'Expillys cyniska socialpolitiska recept från januari 1775, några år före mjölkriget i Turgors Frankrike: *Farine, Feste, Forche* – bröd, skådespel, galgar.³⁴

Frankrikes ekonomiska politik under 1770- och 1780-talet var kaotisk och kom för fysiokraterna att innebära en besvikelse. Filosoferna och fysiokraterna riktade nu blicken mot norden. I Sverige, liksom i Polen eller markgrevskapet Baden, såg fysiokraterna ett alternativt idélaboratorium, ett politiskt experiment där de ekonomiska och statsvetenskapliga doktrinerna kunde utprövas.³⁵ I brev från franska statsmän, privatpersoner och filosofer till medlemmar av den svenska makteliten är elogerna över Gustaf III påfallande under de första åren efter den kungliga revolutionen. Att hylla det upplysta gustavianska styret – eller vilken annan tillräckligt avlägsen reformvänlig eller filosofvänlig regering som helst – var förutom att framhålla sig själv vid utdelningen av favörer ett sätt att indirekt klandra det "arbiträra" enväldet, d.v.s. den franska regimen, och man kan här observera samma fenomen som i Voltaires *Lettres anglaises*. Mycket av elogien är ett slags oundgänglig filosofisk diplomati, och lika mycket utgör idealet en spegel för förtäckt kritik. För fysiokraterna representerade det gustavianska statsskicket ett sådant ideal. I korrespondensen med Scheffer möttes idealet och makten. Scheffer själv förenade dem båda.

*

³⁴ Du Ponts brev till Scheffer, RA Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. IV. Mirabeaus brev till Scheffer, RA Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. V. Abbé d'Expilly till Scheffer, Paris 27.10.1775, RA, Schefferska samlingen, Carl Fredrik Scheffer, vol. IV.

³⁵ Herlitz, s. 108–112.

Den intellektuella korrespondensen var ett rum för teorier och ideal, ej för praktisk politisk förvaltning. Så gott som all brevväxling förutsätter dock en mottagare. Hur förhöll sig Scheffer till alla dessa teorier? I Sverige mottogs de fysiokratiska doktrinerna endast i anpassad form, efter att de tvättats och manglats i Scheffers anonyma översättningar. Även om de politiska idéerna i de fysiokratiska programmen var bättre lämpade för svenska förhållanden än de ekonomiska doktrinerna blev Sverige till Mirabeaus besvikelse inte något fysiokratiskt laboratorium.³⁶ Här är ej relevant att dryfta huruvida man kan spåra renodlade fysiokratiska inslag i den gustavianska politiken, eftersom avsikten varit att presentera Scheffers korrespondens i ett bredare idéhistoriskt perspektiv.

Scheffer, den mångsidigt bildade och socialt begåvade statsmannen befann sig i en nyckelposition, där hans omfattande och väl etablerade kontakter till filosofer och vetenskapsmän utomlands och inrikes gjorde honom till en informationsspridande auktoritet i Gustaf III:s Sverige. Brevet till Scheffer, innehållande filosofi, vetenskap, skvaller och nationalekonomi i elegant fransk språkdräkt, utgör exempel på hur omärkbar och förvillande övergången från den mondäna till den rent intellektuella sfären kunde vara och hur de båda strukturerades av osynliga men starka maktförhållanden. Brevet är en maktspegel, ett rum för ideal och ett redskap för textförmedling. På samma sätt som Scheffers omfattande nätverk av korrespondenter förutom högt uppsatta och förnäma personer eller beryktade tänkare också engagerar samslutningar och sällskap, även dessa mycket internationella till sin karaktär, innehåller korrespondensen även andra medel och forum för tankeutbyte än själva brevet, nämligen böcker, sällskap och tidskrifter. Sålunda utgör denna korrespondens ett karakteristiskt exempel på upplysningstidens intellektuella kosmopolitism och dess olika dimensioner och uttrycksmedel.

³⁶ Jfr Herlitz, s. 123–125, 188–192.

Friedrich Melchior Grimm

Kosmopolit och kulturförmedlare

BIRGITTA BERGLUND-NILSSON

När Friedrich Melchior Grimm som ung kom till Paris lärde han känna Jean-Jacques Rousseau. Deras gemensamma musikintresse gjorde dem till goda vänner. Senare skildes deras vägar. I sina *Bekännelser* beskriver Rousseau Grimm som falsk, känslokall och självupptagen, som en riktig karriärst för att använda ett modernt ord. Rousseau anklagar honom också för att vara svart-sjuk. Grimm hade blivit mycket god vän med Rousseaus tidigare beskyddarinna, Madame d'Épinay. Därför öser Rousseau sin galla över Grim och även över Madame d'Épinay i sina *Bekännelser*.¹ Mindre bekant är att Grimm under flera år redigerade litterära nyhetsbrev adresserade till olika furstar och furstinnor. Det rörde sig om en *Correspondance littéraire* – handskrivna brev som innehöll utläggningar om litteratur, konst och vetenskap. Till sin uppgift stämde Grimms *Correspondance littéraire* väl överens med de periodiska privatrapporter som utländska suveräner under 1700-talet beställde av litteratörer i Paris för att hålla sig underrättade om händelserna i världens huvudstad.² Grimms *Correspondance littéraire* var betydligt mer seriös än den typen av brev i allmänhet var, och framför allt mer seriös än de tillåtna tidningarna, såsom t.ex. *Mercure de France*, *L'Année littéraire* eller *Journal des Savants*.

Grimm var en av dem som spred upplysningstidens idéer till olika hörn av Europa. Europa var fullt av ambassadörer, agenter, spioner och resenärer med något särskilt uppdrag. Locke, Leibnitz, Du Bos och Voltaire medverkade i varierande grad i detta diplomatiska spel. Som Marc Fumaroli påpekar var jämvikten i denna världsdel beroende av det politiskt-diplomatiska

¹ Jean-Jacques Rousseau, *Les Confessions* (Genève 1782–1789/Paris 1980), del X, s. 632.

² Yrjö Hirn, *Diderot* (Helsingfors 1917), s. 60.

spel som bedrevs vid de olika hoven, där man talade franska.³ Det är här som Grimms *Correspondance littéraire* spelade en viktig roll. Grimm kunde berätta vad som tilldrog sig i Paris salonger, vid hovet och på teatern. Detta var av stor betydelse för de samtal som vid olika hov fördes med diplomater och gäster. Grimm lyckades så bra som kulturförmedlare att han år 1772 blev adlad av kejsar Josef II.

Grimms Correspondance littéraire

Vem var då denne baron Friedrich Melchior von Grimm? Han föddes den 26 december 1723 i Regensburg i Tyskland. Han kom från ett borgerligt hem, och fadern hade en hög befattning inom den lutherska kyrkan. Friedrich Melchior studerade i Leipzig och försörjde sig som informator åt tyska furstesöner. Han intresserade sig tidigt för litteratur och skrev bl.a. år 1741 en tragedi på tyska, *Banise*, som inte blev någon större framgång men som uppmärksammades av Gottsched. Från 1745 till 1748 var han informator för en son till greve Schönberg i Regensburg. Till Paris kom han i januari 1749 och blev där sekreterare hos greven av Friesen. År 1755 hamnade han hos hertigen av Orléans. Två år tidigare, i maj månad 1753, hade Grimm övertagit en litterär korrespondens av Raynal. Detta var upphovet till *Correspondance littéraire, philosophique et critique*. Som god vän till Diderot, Madame d'Épinay, Galiani, d'Holbach och Helvétius var han mycket väl underrättad. År 1769 utnämndes Grimm till "conseiller de légation" av hertigen av Saxe-Gotha. År 1771 följde han arvprinsen av Hessen på dennes resa till England. Han blev den ryska kejsarinnan Katarinas förtrogne.⁴ Då hans sysslor som diplomat och affärsagent tog över, hade han allt mindre tid att ägna sig åt sina nyhetsbrev. År 1773 lämnade han *Correspondance littéraire* till Meister för att bli "factotum et diplomate" vid flera europeiska hov. Grimm hade blivit kosmopolit. Redan tidigare hade han rest mycket, men nu blev det ännu fler resor. Trots att *Correspondance littéraire* under hans ledning hade varit en lukrativ verksamhet, dog baron Grimm utfattig i Gotha den 19 december 1807. Som emigrant hade han efter revolutionen berövats alla sina tillgångar i Frankrike.⁵

³ Marc Fumaroli, *Quand l'Europe parlait français* (Paris 2001), s. 305–307.

⁴ Magnus Olausson, *Katarina den stora och Gustav III* (Stockholm 1998), s. 163–164.

⁵ Edmond Scherer, *Melchior Grimm. L'homme de lettres – le factotum – le diplomate – avec un appendix sur la Correspondance secrète de Métra* (Paris 1887).

I sin *Correspondance littéraire* skrev Grimm strängt konfidentiellt om kulturella händelser i Paris, om litteratur, konst, teater och vetenskap. Breven skickades två gånger i månaden via diplomatiska kanaler till olika furstehov och utvalda potentater eller nyckelpersoner i Europa. I början var det bara ett fåtal, efter några år omkring ett dussin.⁶ Grimm var litterär korrespondent, inte journalist – det är viktigt att göra denna skillnad. I hans brev råder en ganska stor frispråkighet – en frihet som berodde på att breven till skillnad från tidens tidningar inte underkastades censur.⁷ Liksom många andra klandrade Grimm ständigt tidningarna, ”detta gissel som har fördärvat litteraturen”, och anklagade journalisterna för att vända kappan efter vinden.⁸ De som förmedlade hemliga litterära nyheter kunde däremot, påstod Grimm, i full frihet säga vad de tänkte om de verk och händelser de redogjorde för, utan att ta hänsyn till någon. Brevformen var mycket populär under denna tid. Den kanske motsvarade en önskan om enkelhet och omedelbar kontakt med läsaren, samt erbjöd en möjlighet till personliga kommentarer. *Correspondance littéraire* motsvarade detta dubbla behov av en personlig kontakt som i själva verket riktade sig till flera personer. Det var ett sätt att erkänna mottagarens betydelse, jämförbart med en dedikation av en teaterpjäs till en adelsherre eller dam.⁹ En jämförelse mellan innehållet i Grimms nyhetsbrev och i tolv olika periodiska tidskrifter visar att de ganska ofta tog upp samma ämnen, men att Grimm på ett intressantare sätt än sina kollegor presenterade nyheterna för sina läsare.¹⁰

En av prenumeranterna var Sveriges drottning Lovisa Ulrika, mor till Gustaf III. Fr.o.m. år 1760 betalade hon årligen 600 livres för abonne-

⁶ Jochen Schlobach, artikel i *Romanische Forschungen*, 82/1970, s. 1–36. *Idem*, 'Description de manuscrits inconnus de la CL', *La Correspondance littéraire de Grimm et de Meister (1754–1813)*. Actes et colloques 19 (Lille 1976), s. 119–125.

⁷ Jean Sgard, 'Qu'est-ce qu'un journal à l'époque classique?', *Sciences, musiques, Lumières. Mélanges offerts à Anne-Marie Chouillet*, publiés par Ulla Kölving et Irène Passeron (Fernel-Voltaire 2000), s. 481–488.

⁸ Frédéric Melchior Grimm, *La Correspondance littéraire. 1er janvier – 15 juin 1761*. Texte établi et annoté par Ulla Kölving (Uppsala 1978), s. 10.

⁹ Hélène Monod-Cassidy, 'De la lettre à la revue', *La Correspondance littéraire de Grimm et de Meister*. Actes et colloques 19 (Lille 1976), s. 141–142.

¹⁰ Paule Jansen, 'La Correspondance littéraire et douze périodiques traités par ordinateur', *La Correspondance littéraire de Grimm et de Meister*, Actes et colloques 19 (Lille 1976), s. 143–154.

manget.¹¹ Andra brevmottagare var hertiginnan av Saxen-Gotha, Grimms beskyddarinna, furstinnan Caroline von Hessen-Darmstadt, prinsessan Sofia Erdmuthe av Nassau-Sarrebruck, prins Ferdinand av Preussen och senare bl.a. den ryska kejsarinnan Katarina II, den polske kungen Stanislas Poniatowski och hertig Christian IV av Zweibrücken. Det var alltså en liten och exklusiv krets som tog del av Grimms ”nyheter”. Men det var utan tvivel fråga om en tongivande skara.¹² Lovisa Ulrika, den svenska Pallas,¹³ som Voltaire kallade henne, ville gärna hålla sig informerad om vad som tilldrog sig i Paris. Grimm kunde ge henne information om händelserna i den franska huvudstaden, både på den litterära och vetenskapliga fronten, samt framför allt om sådant som den tryckta pressen inte behandlade. Lovisa Ulrika prenumererade redan på *L'Année littéraire*, som bekämpade filosoferna och encyklopedisterna. Grimms brev utgjorde en värdefull motvikt till denna publikation.

Drottning Lovisa Ulrika var påverkad av det franska upplysningstänkandet och samlade omkring sig vittra och estetiskt framstående män som konstkännaren Carl Gustaf Tessin, statsmannen och vältalaren Anders Johan von Höpken samt författaren Olof von Dalin.¹⁴ En salongskultur växte fram under hennes tid. När Adolf Fredrik dog den 12 februari 1771 avbröts inte prenumerationen på *Correspondance littéraire* utan den fortsatte som vanligt. Änkedrottningen, som rest till Berlin för att hälsa på sin familj, skrev till Beylon i början av 1772 att hon inte visste om hennes nya ekonomiska villkor skulle tillåta en fortsatt prenumeration.¹⁵ Hon bekände att hon skulle sakna breven som ofta muntrat upp henne. Abonnemanget be-

¹¹ F. M. Grimm, *La Correspondance littéraire 1er janvier – 15 juin 1760*. Texte établi et annoté par Sigun Dafgård (Uppsala 1981), vol. II, s. 20.

¹² Arne Helledén, *Diderot. En biografi* (Stockholm 1994), s. 112–113.

¹³ Brev från Voltaire till Lovisa Ulrika den 22 april 1751. Best. D.4447. Även citerat av Dafgård, vol. II, s. 22. Marie-Christine Skuncke påpekar i sin artikel 'Lovisa Ulrikas korrespondens med utländska författare och lärda', Sten Åke Nilsson (red.), *Drottning Lovisa Ulrika och Vitterhetsakademien* (Stockholm 2003), s. 41–43 att Formey kallade henne Minerva under hennes besök på Vitterhetsakademien i Berlin.

¹⁴ Ingrid Holmquist, *Salongens värld: om text och kön i romantikens salongskultur* (Eslöv 2000), s. 36.

¹⁵ Jean-François Beylon (1717–1779) var drottningens lektor och förtrogne. Om honom finns en populärvetenskaplig bok av Waldemar Swahn, *Beylon, Sveriges store okände* (Stockholm 1925), s. 88.

hövde emellertid inte avbrytas. Det övertogs efter Lovisa Ulrikas död av Gustaf III och varade till april 1793.¹⁶

Frågan är hur Lovisa Ulrika ursprungligen hade kommit att prenumerera på Grimms brev. Lovisa Ulrika, syster till Fredrik II av Preussen, var en dam med bestämda åsikter. Hon intresserade sig för litteratur, konst, botanik och mineralogi, men framför allt teater och historia, intressen som hon delade med sin son Gustaf III. Lovisa Ulrika var mycket förtjust i den franska kulturen. Det var följaktligen naturligt att hon sökte en korrespondent i Frankrike. Men hur kom det sig att hon valde Grimm? Denne hade redan 1756 hört att drottningen sökte någon som kunde hålla henne *à jour* med händelserna i Paris. Han skickade därför några brev till drottningen för att hon skulle få se vad de innehöll.¹⁷ Grimm fick emellertid inte uppdraget förrän år 1760. Att det dröjde så länge kan ha berott på de politiska händelserna i Sverige och på Jean-François Beylons ankomst till Stockholm år 1760. Denne schweizare, som kände Grimm, kan ha påverkat beslutet. som drottningens "lektör" kunde Beylon med henne "tala i historien, gräla i metaphysiquen och döma om vetenskaperna".¹⁸ Beylon, som blev hela familjens vän, kände Grimm och fungerade som mellanhand mellan denne och hans kungliga läsare.

Det verkar som om Scheffer, Beylon och markis de Castries haft ett finger med i valet av korrespondent. Det bör påpekas att Grimm aldrig blev så familjär med Lovisa Ulrika som med flera av de övriga brevmottagarna, såsom Katarina II av Ryssland och hertiginnan av Saxe-Gotha. Med dem hade han även en privat brevväxling. Marie-Christine Skuncke påpekar att Grimm åren 1766 till 1772 flitigt uppvaktade den svenska drottningen med insmickrande brev. Efter att ha läst om hennes sjukdom i gazetterna var han under åtta dagar i "ständiga transer", skrev han år 1770. När han 1766 lyckönskade Lovisa Ulrika till sonen Gustafs giftermål med Sofia

¹⁶ Ulla Kölving-Rodriguez, 'Les années 1760-1763. Travaux de l'équipe d'Uppsala', *La Correspondance littéraire de Grimm et de Meister (1754-1813)*. Actes et colloques 19 (Lille 1976), s. 83. Den handskrift som skickades till Stockholm finns på KB, signum Vu 29 : 1-16. Det är en omfattande samling brev från 1760 till 1793, brev som tidigare fanns på Drottningholm. Det finns även en handskrift i Uppsala, F 523 i Gustaf III:s samling. Innehåller blad från åren 1776-1787. Marie-Christine Skuncke, 'Lovisa Ulrikas korrespondens med utländska författare och lärda', s. 53.

¹⁷ Grimm, *La Correspondance littéraire*. 1er janvier - 15 juin 1761, vol. II, s. 27.

¹⁸ Swahn, s. 12.

Magdalena, dotter till Fredrik V av Danmark, gjorde han sig skyldig till ett grovt klavertramp. Lovisa Ulrika hade med alla krafter motsatt sig denna allians som hattarna genomdrivit för att skilja Danmark från Ryssland, och hon blev därför mycket sårad av Grimms brev. Sannolikt uppskattade hon hans *Correspondance littéraire* mer än hans privata brev.¹⁹

Gustaf träffade Grimm under sin resa till Paris 1770–1771. Prinsen skrev i sina brev hem till Lovisa Ulrika att han träffat nästan alla filosofer, Marмонтel, Grimm, Thomas, Morellet och Helvétius. Han tyckte de var trevligare att läsa än att träffa. Grimm var vänligare än Marmontel, men mer reserverad.²⁰ När Grimm tillbringade vintern 1773–1774 vid Katarina II:s hov, hoppades Jean-François Beylon att han skulle ta omvägen över Sverige på hemresan, men så blev det inte.²¹ Diderot, som befann sig i Ryssland samtidigt med Grimm, skrev den 15 juni 1774 till sin älskarinna Sophie Volland: ”Jag lämnade Grimm kvar sjuk i Petersburg. Han är konvalescent och det just när han skulle fara hem.”²² Grimm och Gustaf III träffades emellertid än en gång. Det var i Sankt Petersburg, då Gustaf III besökte kejsarinnan sommaren 1777. Efter denna sin andra resa till Ryssland 1776–1777 besökte Grimm Stockholm i början av augusti 1777. Han mottogs då av kungen på Drottningholms slott, där man uppförde operan *Thetis och Pélée* till hans ära. Grimm imponerade inte på änkedrottningen, som skrev till Gustaf III: ”Jag litar inte på M. Grimms smicker.”²³ Grimm gjorde heller inte intryck på hovet; man nämnde knappt hans besök som varade tre veckor. Om man talade om honom var det för att kritisera honom. Enligt Lars von Engeström var Grimm ”en Pedant som igenom Diderot fått ett slags litterär reputation”. Claes Julius Ekeblad fann honom ”lika tråkig som hans blad”. Minister von Nolcken, som umgärts med Grimm vid Katarinas hov, kritiserade honom för hans beundran för de mäktiga.²⁴

¹⁹ Skuncke, s. 53.

²⁰ Erik Lönnroth, *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv* (Stockholm 1986), s. 34–35.

²¹ Beylon hade en ministers befogenheter vid det svenska hovet. Swahn, s. 61.

²² Denis Diderot, *Brev till Sophie Volland*, översättning och förord av Olof Nordberg (Stockholm 1987), s. 389.

²³ Grimm, *La Correspondance littéraire. 1er janvier – 15 juin 1760*, vol. II, s. 27.

²⁴ KB, Engelströmska samlingen, osign. 6. Nils Erdmann, *Vid hovet och på adelsgodsen i 1700-talets Sverige* (Stockholm 1925), s. 163–164. Citerat av Daffgård, vol. II, s. 27.

Nyheter, recensioner och konstkritik

Låt oss se närmare på innehållet i Grimms *Correspondance littéraire*. De handskrivna nyhetsbladen skickades ut två gånger i månaden. Ett nyhetsbrev bestod oftast av 12–16 handskrivna sidor. Varje försändelse började med en artikel av Grimm själv. Han recenserade verk som just kommit ut eller nyuppsatta teaterpjäser. Det hände att han skrev ner sina egna funderingar kring ett ämne som han ansåg angeläget, t. ex. publiken på *Comédie française*. Han nämnde därefter nya verk som kommit ut, ett val till akademien eller någon annan litterär eller kulturell nyhet. En kort dikt, ofta av Voltaire, avslutade brevet. Men det var först på 1770-talet som ordningen blev mera fastställd. Under de första åren tycks Grimm ha beaktat de olika mottagarnas intressen. Han kunde ibland med ett par personliga rader rätta något som stått i det föregående brevet. De personliga meddelandena hade helt försvunnit år 1760 då Lovisa Ulrika började läsa *Correspondance littéraire*. Men då hade också prenumeranterna blivit fler.

Grimm skrev inte alla texter själv. I *Correspondance littéraire* finner vi även sådana som skrivits av Diderot, Madame d'Épinay, Saint-Lambert, Voltaire eller någon annan.²⁵ Diderot svarade under ett antal år för konstkritiken. Granskningarna av konstsalongerna åren 1759, 1761, 1763 och 1765 anses numera tillhöra hans mest betydande litterära verk.²⁶ Diderot införde även flera av sina övriga otryckta verk i Grimms *Correspondance littéraire*.

När Grimm var bortrest var det hans väninna Madame d'Épinay, Diderot, Damilaville och senare Meister²⁷ som tog hand om korrespondensen. Både Diderot och Madame d'Épinay var måttligt förtjusta över detta uppdrag. Diderot skrev i sina brev till Sophie Volland om hur mycket tid arbetet tog. Den 24 juli 1769 skrev han: "Grimms frånvaro ger mig mer arbete än jag anade. För min egen vikt i guld skulle jag inte vilja fortsätta med det slitet resten av mitt liv." Den 11 september samma år lät det så här:

Jag är alldeles förbi av trötthet. Det är på tiden att Grimm kommer hem så att jag kan lämna tillbaka hans butiksförkläde. Jag är trött på det här yrket, och ni håller väl med om att

²⁵ Jean Sgard, *Dictionnaire des journaux 1600–1789*, vol. I–II (Oxford & Paris 1991).

²⁶ Diderot, *Essais sur la peinture. Salons de 1759, 1761, 1763*. – Diderot, *Œuvres complètes. Salon de 1765*, édition critique et annotée par Else Marie Bukdahl et Annette Lorenceau (Paris 1980).

²⁷ Yvonne de Athayde Grubenmann, *Un cosmopolite Suisse : Jacques-Henri Meister (1741–1826)* (Genève 1954).

det är det torftigaste yrket i världen att läsa alla de intetsägande arbeten som dyker upp. Man kunde ge mig min egen vikt i guld, och jag hör inte till de spinkigaste, och jag skulle inte vilja fortsätta.

Den 1 oktober skrev Diderot till Sophie Volland:

Grimm har inte kommit ännu, alltså min kära vän, bär jag ännu hantverksförklädet i hans butik, men jag börjar tröttna på det, och jag vet inte längre vad det är som kommer mig att önska hans återkomst, glädjen över att få återse en vän eller att avlastas en börda som tynger mig.

Och han fortsatte:

Arbetet med att ge ut abbé Galiani, mina illustrationer, dagsverkena åt Grimm, salongen och mina små privata angelägenheter trycker ned mig. På kvällen är jag ibland så trött att jag inte orkar äta. Detta är bokstavligen sant.²⁸

Efter fem månaders skilsmässa träffades Grimm och Diderot igen. Filosofen var överförtjust: ”Jag älskar honom och han älskar mig varmt tillbaka.”²⁹ Grimm förblev för hela livet Diderots mest trofaste vän.

I Madame d'Épinays brev till abbé Galiani lät det ungefär likadant. När Galiani, som tvingats lämna Frankrike i juni 1769 och befann sig i Neapel, beklagade sig över att han inte fick några brev, förklarade Madame d'Épinay att arbetet för Grimm tog all hennes tid. Även hon klagade över att han var borta så länge. Hennes hälsa var inte den bästa och Grimm reste mer och mer. Ibland var han borta mer än ett år i taget, och när han var i Paris såg hon honom knappast eftersom alla vännerna tävlade om hans uppmärksamhet. Hon kände sig bortglömd.³⁰

Från och med våren 1773 var det Meister som hade huvudansvaret för brevens innehåll. Diderot och Madame d'Épinay var befriade. Under de år Grimm ansvarade för breven bevarades deras innehåll hemligt. Men när Grimm sommaren 1777 var i Sankt Petersburg nåddes han av rykten om att innehållet spridits av en viss herr Fornier. Denne var i sin tur informerad av en herr Jacob – sannolikt Gustaf III:s kammartjänare och ”lecteur”, Domini-

²⁸ Denis Diderot, *Brev till Sophie Volland*, s. 370.

²⁹ Denis Diderot, *Brev till Sophie Volland*, den 18 oktober 1769, s. 372. Grimm hade lämnat Paris i början av maj för att göra en resa i Tyskland. Han kom inte tillbaka förrän den 10 oktober.

³⁰ Ferdinando Galiani & Louise d'Épinay, *Correspondance*, utgiven av G. Dulac & D. Maggetti (Paris 1992), del I, s. 16.

que Remy Jacob, född 1747.³¹ Grimm blev mycket upprörd. Hans vän greven av Schönberg lyckades emellertid tysta ner ryktena. Det har visat sig att Carl Christoffer Gjørwell, Gustaf III:s bibliotekarie, hade publicerat delar av innehållet i en litterär tidskrift, *Stockholms lärda tidningar*.³² Jag har själv konstaterat att några texter från korrespondensen under Meisters tid även figurerar i Mettras *Correspondance littéraire secrète*.³³ Meister höll i början inte lika hårt på sekretessen som Grimm gjort.

Texter av andra författare stod år 1760 för nästan hälften av innehållet i *Correspondance littéraire*. Frågan är hur Grimm fick tag i dessa. Hade han ständiga medarbetare eller kopierade han deras texter utan tillstånd? Ulla K ö l v i n g, som gett ut 1761 års *Correspondance littéraire* med kommentarer, anser det föga troligt att kardinal Bernis, Piron, Lemierre eller Elie de Beaumont visste om att de medverkade i Grimms nyhetsblad. Däremot var en del andra troligen medvetna om detta, t.ex. Voltaire, Dorat, Saurin och Saint-Lambert. När det gäller Voltaire kan det vara gemensamma vänner till honom och Grimm som förmedlat texter.³⁴ Voltaire låtsades inte känna till existensen av *Correspondance littéraire*, men han visste att Grimm, som han kallade "le prophète", regelbundet skickade nyhetsbrev till olika furstar och furstinnor. Det är därför inte alls osannolikt att han sände sina verk till Grimm eller Madame d'Épinay, eller till någon av deras gemensamma vänner, för att de skulle införas i bladet.³⁵ Voltaire kallade Madame d'Épinay sin vackra filosof och "la véritable philosophe des femmes".³⁶ Bland vännerna kan man tänka sig Damilaville, Thiérot eller d'Argental, som mycket väl kände Grimm. Voltaires tillfällighetsdikter ökade onekligen intresset för Grimms nyhetsblad.³⁷ Det är möjligt att Voltaire hoppades på stöd från nyhetsbladets läsare i sin kamp mot kyrkan och mot de nya filosoferna. Man kan förmoda

³¹ Grimm, *La Correspondance littéraire. 1er janvier – 15 juin 1760*, vol. II, s. 25, not 97.

³² Dafgård, vol. II, s. 25–26. Barbro Ohlins artikel om Carl Christoffer Gjørwell i Jean Sgard, *Dictionnaire des journalistes 1600–1789* (Oxford 1999), del I, s. 451–454.

³³ Birgitta Berglund-Nilsson, 'Le secret de la *Correspondance* de Grimm', *Actes du XIIe Congrès des romanistes scandinaves*, éd. par Gerhard Boysen (Aalborg 1994), s. 43–50.

³⁴ Grimm, *La Correspondance littéraire. 1er janvier – 15 juin 1761*, vol. II, s. 12.

³⁵ Emile Lizé, 'Voltaire "collaborateur" de la CL', *La Correspondance littéraire de Grimm et de Meister. Colloque de Sarrebruck 22–24 février 1974*, publié par B. Bray, J. Schlobach et J. Varloot (Paris 1976), s. 56–57.

³⁶ Best. D82420 och 7487.

³⁷ Grimm, *La Correspondance littéraire. 1er janvier – 15 juin 1761*, vol. II, s. 15.

att Lovisa Ulrika, som avskydde "la prêtraille", tyckte om att läsa de texter av Voltaire som Grimm tog in i sin *Correspondance littéraire*. Både Lovisa Ulrika och Gustaf III beundrade Voltaires kamp mot fanatismen.

Mer än sjuhundra texter av Voltaire förekommer i Grimms *Correspondance*. Största delen av dessa har inte medtagits i den av Maurice Tourneux utgivna tryckta upplagan av *Correspondance littéraire*.³⁸ De flesta av de texter som Grimm kopierade var handskrifter som cirkulerade i hemlighet, "sous le manteau", i Paris, innan de trycktes. Emile Lizé anser att det framför allt var efter Grimms besök i Ferney år 1759 som Voltaires alster blev vanliga i *Correspondance littéraire*.³⁹ Vi vet att Voltaire medarbetade i *Gazette littéraire de l'Europe* och *Journal encyclopédique*, men som synes medarbetade han även indirekt i *Correspondance littéraire*. Voltaires texter från år 1761 utgör ett brinnande försvarstal för filosoferna och yttrandefriheten. Han förlöjligar Palissot de Montenoys komiska satir *Les Philosophes*.⁴⁰

De analyser av teaterpjäser som vi finner i *Correspondance littéraire* är ofta mycket talangfullt skrivna.⁴¹ Man kan emellertid få den uppfattningen att det bara var Théâtre Français som räknades bland de olika teatrarna i Paris. Grimm nämner inte Opéra-Comique eller Comédie-Italienne, inte heller operan. Detta berodde på att Grimm inte uppskattade blandningen av komedi, musik, dans och dekor.⁴² Som Marie-Christine Skuncke påpekar i sin bok om den svenska operans födelse, hade han bara sarkasmer till övers för den franska operan.⁴³ Den uppfattning som han fört fram i *Le petit prophète de Boehmischbroda* var ett inlägg i tvisten om fransk kontra italiensk musik. Grimm tog ställning för den italienska. Han var lite mera nyanserad i de artiklar om musik som han skrev för *Encyclopedien*.

³⁸ *Correspondance littéraire, philosophique et critique par Grimm, Diderot, Raynal, Meister etc. revue sur les textes originaux, comprenant outre ce qui a été publié à diverses époques les fragments supprimés en 1813 par la censure, les parties inédites conservées à la bibliothèque ducale de Gotha et à l'Arsenal à Paris. Notices, notes, table générale par Maurice Tourneux (Paris 1877-1882), 16 vol. in-8°.*

³⁹ Emile Lizé, *Voltaire, Grimm et la Correspondance Littéraire* (Oxford 1979), s. 54.

⁴⁰ Grimm, *La Correspondance littéraire. 1er janvier - 15 juin 1761*, vol. II, s. 68.

⁴¹ Grimm, *La Correspondance littéraire. 1er janvier - 15 juin 1763*. Introduction et notes par Agneta Hallgren (Uppsala 1979), vol. II, s. 11.

⁴² *Ibid.*, vol. II, s. 165.

⁴³ Marie-Christine Skuncke & Anna Ivarsdotter, *Svenska operans födelse* (Stockholm 1998), s. 45.

Diderots drama *Le Père de famille* ägnades två artiklar 1760. Grimm lovordade det naturliga och rörande i pjäsen, men kritiserade en av rollerna, *le Commandeur*. Men det var inte bara rapporter om vad som spelades på teatern som refererades i *Correspondance littéraire*. År 1761 var det Calasaffären, processen mot jesuiterna, jordbruk och vaccinering mot smittkoppor. Grimm ägnade tre artiklar åt Mirabeaus *Théorie de l'impôt* och åt den polemik som följde. Han kritiserade skattesystemet.⁴⁴

Grimm, liksom Madame d'Épinay, intresserade sig för pedagogiska frågor. Jesuiterna hade fått ge sig av och måste ersättas som lärare; hela undervisningssystemet måste reformeras. Rousseaus *Emile* blev föremål för tre artiklar år 1762. *La Nouvelle Héloïse* hade recenserats året innan. Grimm ansåg att innehållet var chockerande och handlingen alltför osannolik, och han förklarade att författaren saknade begåvning, fantasi, omdöme och smak.

Vad var det som gjorde Grimm så originell? Flera av de verk som han talar om i sin *Correspondance littéraire* nämns också i censurerade tidskrifter. Var det för att han nämnde ett antal verk som inte omtalades av journalisterna? En del kan man finna omnämnda i lite mer obskyra tidskrifter som *L'Observateur littéraire*, *Les Affiches de Paris* eller *Le Censeur hebdomadaire*. Men det var ganska sällan Grimm redogjorde för verk och händelser som inte omtalades i de officiella tidskrifterna. I allmänhet var det faktiskt så att Grimm och journalisterna talade om samma sak. Men Grimm gjorde det på ett nytt sätt. Han gjorde inte som journalisterna, som nöjde sig med utdrag ur texterna. Han lyckades, för att citera Hirn, göra sin korrespondens till "sin tids förnämsta litterära revy."⁴⁵ Grimm kom alltid med ett personligt utlåtande, analyserade texterna och kom t.o.m. med förslag till ändringar. Här ligger hans originalitet. Han erbjöd också sina läsare verkliga nyheter som inte förekom i någon annan tidning. Det hände ju att han skickade med manuskriptet till en text som ännu inte tryckts, t.ex. flera texter av Diderot. Meister fortsatte denna tradition och införde bl.a. *Jacques le Fataliste* och *La Religieuse* som följetonger, innan de trycktes.

Nyhetsbladens kunskapsförmedlande roll

Finns det något att säga om *Correspondance littéraires* betydelse i Sverige? Som nämnts krävde Grimm absolut tystnad om innehållet. Detta fick inte

⁴⁴ Grimm, *La Correspondance littéraire*. 1er janvier – 15 juin 1761, vol. II, s. 13.

⁴⁵ Hirn, s. 61.

yppas för någon utomstående. Vi vet inte om Lovisa Ulrika behöll Grimms nyhetsbrev för sig själv. Vi vet inte heller om de diskuterades under de tisdagar och lördagar då flera personer samlades i kronprinsens lägenhet – prinsen, drottningen, Beylon och ett begränsat antal ur hovet med Samuel Klingenskierna, prinsens informator, som ordförande. Man läste aktuell litteratur, t.ex. år 1762 Helvétius *De l'esprit*, för att sedan diskutera innehållet. Var och en av de närvarande skulle ge sin åsikt. Med sina nyhetsbrev gav Grimm stoff för dessa diskussioner. Han gjorde mer för den franska smakens världsvälde än någon utgivare av offentliga tidningar.⁴⁶

Det är obestridligt att *Correspondance littéraire* spelade en viktig roll som förmedlare av upplysningsfilosofernas idéer och verk, framför allt Voltaires. Det förtjänar dock att påpekas att Lovisa Ulrika under många år, från 1743 till 1777, brevväxlade med Voltaire. Tack vare Grimm fick hon även ta del av Voltaires tillfällighetsdikter. Ett sätt att uppskatta Grimms inflytande skulle kunna vara att undersöka prenumeranternas bibliotek. Lovisa Ulrikas katalog nämner några av de verk som Grimm recenserat år 1760, t.ex. *La Nouvelle Héloïse*, *Le Décaméron* och *Histoire des philosophes modernes*. Katalogen är ofullständig eftersom flera verk ingår i olika samlingsvolymmer. Teatern intar en viktig plats i *Correspondance littéraire*, och Lovisa Ulrika var som bekant mycket teaterintresserad. Grimm ville korrigera den bild som tidningarnas journalister gav av teaterpjäserna. Det är inte någon överraskning att artiklarna i *Le Mercure* och *Correspondance littéraire* skiljer sig åt. I den förra riktade sig journalisterna framför allt till en parisisk läsekrets. Teaterkritiken var vägledande. Man talade om vilka pjäser som spelades och rapporterade nyheter som publiken sedan på egen hand kunde bilda sig en åsikt om. *Le Mercure* tillämpade en deskriptiv kritik där redogörelsen av innehållet var viktigare än kommentarerna.⁴⁷ *Correspondance littéraire* däremot vände sig till en helt annan läsekrets, som inte själv hade möjlighet att göra sig en åsikt om teaterföreställningen. Om Grimm ibland använde utdrag var det för att belysa en kommentar. Han vinnlade sig inte om att annonsera alla nyheter eller pjäser som spelades, utan gjorde ett medvetet val. Man får inte glömma att de flesta av *Correspondance littéraires* läsare även prenumererade på tidningar, t.ex. *Le Mercure*. Man skulle kunna säga att *Correspondance littéraire* kompletterade

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ François Moureau, 'La critique dramatique en 1760', *La Correspondance littéraire de Grimm et de Meister*. Actes et colloques 19 (Lille 1976), s. 156–157.

dessa. Grimm tvingades ständigt att vara originell, att inte upprepa det som stod i de tryckta tidningarna.

Redan 1753 hade en fransk skådespelartrupp på Lovisa Ulrikas initiativ besökt Sverige. Truppens ledare, herr och fru Du Londel, stannade ända till år 1771, till Adolf Fredriks död.⁴⁸ De hade i början spelat klassiska pjäser och *opéras-comiques*, men efter 1760 spelade de nyutkomna teaterpjäser, vilket kan ha berott på Grimms recensioner i *Correspondance littéraire*.⁴⁹ Här lovordades Voltaires *Tancredé*, som var 1760 års stora teaterhändelse och som Grimm ägnade tre artiklar, ett utdrag, en analys och ett försök till förändringar. Grimm prisade också *Les Mœurs du temps* av Saurin, *Le Père de Famille* av Diderot, *Soliman II* av Favart och *Les Caquets* av Riccoboni. Alla dessa kom att uppföras i Stockholm. Grimm kan alltså ha påverkat sina kungliga läsare i Sverige.⁵⁰

Diderots konstartiklar är numera välkända. Mindre bekant är att även Grimm skrev intressanta konstanmälningar. Jacques Chouillet lyfter fram Grimms artikel av år 1757, som behandlade elva tavlor, två av Van Loo, en av La Tour, fyra av Vernet, tre av Greuze och en av Bachelier. Enligt Chouillet underströk Grimm framför allt det geniala i verken.⁵¹ Grimm lyckades år 1759 förmå Diderot att för abonnenterna skriva en regelbunden konstkritik om de stora utställningar av måleri och skulptur som vartannat år anordnades i Paris. Det finns författare som prisat Diderot som den första egentliga konstkritikern i den moderna litteraturen, och det finns andra som sagt att hans artiklar utgör varnande exempel på hur kritik om bildkonst *inte* bör skrivas. Men varken Grimm eller Diderot kunde skriva konstkritik enligt samma principer som tillämpas vid bedömandet av de utställda föremålen på en modern salong. Diderots artiklar spriddes ju nästan uteslutande bland en publik som inte var i tillfälle att själva se de omtalade tavlorna och skulpturerna, och hos vilken man inte kunde förutsätta något större intresse för konstverkens tekniska kvaliteter. Under sådana förhållanden gjorde han rätt då han tog till sin uppgift att erbjuda läsarna så noggranna och åskådliga beskriv-

⁴⁸ Agne Beijer, *Les troupes françaises à Stockholm 1699–1792. Liste de répertoire*, red. Sven Björkman (Uppsala 1989), s. 7.

⁴⁹ Moureau, s. 178.

⁵⁰ Siegfried Juettner, *Grundtendenzen des Theaterkritik von Friedrich Melchior Grimm 1753–1773* (Wiesbaden 1969), s. 15 sq.

⁵¹ Jacques Chouillet, 'Grimm critique d'art. Le Salon de 1757', *La Correspondance littéraire de Grimm et de Meister (1754–1813)*. Actes et colloques 19 (Lille 1976), s. 191–199.

ningar som möjligt och att liva upp beskrivningarna med anekdoter om konstnärerna, små reflexioner i anslutning till de framställda ämnena och lyriska, ofta något vemodiga utgjutelser om den vilda naturens skönhet eller det romantiska landskapets tjusning. Vad han skrev blev sålunda i många fall en litteratur *à propos* de utställda konstverken snarare än en litteratur om dem, och det är på grund av detta begripligt att man framställt hans utställningskrönikor som ett dåligt mönster för moderna konstkritiker.⁵² När det gäller konsten konstaterar Merit Laine i sin avhandling att ursprunget till Lovisa Ulrikas önskan att inreda sin studerkammare på Drottningholms slott i grekisk stil kan vara en artikel i Grimms *Correspondance littéraire*. Antika ornament hade blivit så populära att allt skulle gå i grekisk stil.⁵³

Friedrich Melchior Grimm var en mångsidig och talangfull skribent. För att bättre värdera hans insats måste man konfrontera den bild Grimm ger av det franska samhället med en historisk bild, jämföra nyhetsbladet med andra likartade skrifter och undersöka nyhetsbladets betydelse för abonnenterna, omgivningen och Europa. En internationell forskargrupp håller för närvarande på att undersöka dessa frågor i avsikt att ge en ny fullständig, kritisk upplaga av Grimms nyhetsblad. I gruppen ingår flera svenska deltagare. När arbetet är klart kan det finnas anledning att återkomma till Grimms roll som kulturförmedlare.

⁵² *Ibid.*

⁵³ Merit Laine, *En Minerva för vår Nord. Lovisa Ulrika som samlare, uppdragsgivare och byggherre* (Stockholm 1998), s. 110. För artikeln hos Grimm se *Turneux*, del V, s. 282.

Klandestin filosofisk litteratur

Upplysande allusioner och nätverk

TIMO KAITARO

Om man tog sig för att skriva historien om den franska upplysningens födelse och spridning utgående från tryckta böcker skulle man till sin överraskning märka att böcker som propagerade något som kunde kallas en radikal upplysningsfilosofi plötsligt började utkomma i tryck vid mitten av 1700-talet. Sådana böcker som La Mettries *Histoire naturelle de l'âme* (1745), Diderots *Pensées philosophiques* (1746) eller La Mettries *L'homme machine* (1747) trycktes naturligtvis i allmänhet olagligt, utan *privilege royal*, d.v.s. det officiella tillstånd som förutsatte att boken godkännts av den franska statsmaktens officiella censorer. Mycket litet, om ens någonting alls av det slaget hade tidigare tryckts i Frankrike, vare sig med eller utan tillstånd. (Det må här tilläggas att två av de ovan nämnda verken brändes av bödeln och att det tredje, som trycktes i Nederländerna, åstadkom en sådan skandal att författaren blev tvungen att gå i landsflykt.) Det var fråga om illegalt tryckta, klandestina böcker. Om man skrev historien om mottagandet av den franska upplysningen utgående från de böcker som såldes *lagligt* skulle saker och ting dock se ännu märkligare ut. Av bokhandlarnas officiella kataloger eller auktionskatalogerna att döma verkar ingen att ha läst Rousseaus *Contrat social*, för att inte tala om Voltaires, La Mettries, Diderots eller d'Holbachs verk – samtliga sådana författare vars arbeten kan återfinnas på listorna över den klandestina bokmarknadens bestsellers.¹

¹ Robert Darnton, *Édition et sédition: L'univers de la littérature clandestine au XVIIIe siècle* (Paris 1991), kapitel 14, och Robert Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France* (New York & London 1995), kapitel 2.

Klandestina filosofiska manuskript

Den radikala upplysningen hade en lång underjordisk historia innan den dök upp i illegalt tryckta utgåvor eller innan Helvétius *De l'esprit* slutligen fick sitt *privilège royal* (1758). De idéer som upplysningsfilosoferna började sprida, ibland mer eller mindre med myndigheternas tiggande samtycke, hade redan cirkulerat under åtminstone ett halvsekel, inte i tryck men i form av klandestina filosofiska handskrifter.² Man känner idag till ungefär tvåhundra titlar som berör filosofiskt "heta" frågor, och avskrifter av dem har hittats på bibliotek, inte enbart i Frankrike utan över hela Europa, inklusive Helsingfors och Uppsala.³ Dessa texter propagerade materialism, frisinnad deism eller, ännu värre, ren och skär ateism. Verk såsom *Les trois imposteurs*, *L'âme matérielle*, *Examen de la religion* eller landsortsprästen Mesliers *Testament* framställde några av de argument och slutsatser som senare skulle komma att utgöra den primära arsenalen för upplysningsfilosoferna. Arbetena var ofta anonyma. Bland dem kan man även identifiera översättningar av brittiska deistiska författare. Diverse heterodoxa kristna texter spreds också illegalt, såsom den franske prästen Pierre Cuppées traktat *Le Ciel ouvert à tous les hommes*, eller texter av den antitrinitarske Servetus.

Å ena sidan var dessa handskrifter, såtillvida de inte genomgick censuren, rätt så frimodiga i sin heterodoxi: de anonyma författarna behövde inte bekymra sig om huruvida deras texter skulle behaga censorerna eller inte. Medan 1600-talets lärda fritänkare (*libertins érudits*)⁴ kunde framställa andra religioner än den kristna som bedrägeri och låta läsaren dra den uppenbara slutsatsen att samma argument likaså kunde tillämpas på kristendomen, kunde författarna till anonyma manuskript framställa inte bara Mohammed utan

² Ira O. Wade, *The Clandestine Organization and Diffusion of Philosophic Ideas in France from 1700 to 1750* (Princeton 1938).

³ Den senaste katalogen över dessa manuskript finns i Miguel Benítez, *La face cachée des Lumières: recherches sur les manuscrits philosophiques clandestins de l'âge classique* (Paris 1996). Angående handskrifterna på Helsingfors universitetsbibliotek, se Timo Kaitaro, 'Klandestiinit filosofiset käsikirjoitukset Helsingin yliopiston kirjastossa', *Opusculum*, vol. XIV, (3/1994), s. 83–104 och Timo Kaitaro, 'La littérature philosophique clandestine dans les collections de la Bibliothèque de l'Université d'Helsinki', *La lettre clandestine*, 2/1993, s. 24–32. Se även <http://lancelot.univ-paris12.fr/lc2-2cn.htm>.

⁴ Angående de lärda fritänkarna se François Charles-Daubert, *Les libertins érudits en France au XVIIe siècle* (Paris 1998) och René Pintard, *Le libertinage érudit dans la première moitié du XVIIe siècle* (Paris 1943; nytryck Genève-Paris 1983).

Fragmenta
 quaedam
 libri cui titulus, de tribus impostoribus.

Author hujus nefandae partus adhuc incertus,
 quavis alii, inter quos Theodoroffius in Polyhist.
 T. I. L. I. §. 3. asserat, illum non esse fragmentum, uti pro-
 tius id existimat, sed non solum Latinae linguae inscriptionem
 rerum etiam in linguam Germanicam conversam extare.
 Autor Religionis medicus Conradus Ockium autorem
 ejus esse putat, sed Antonius Maria Gratianus in vita
 Cardinalis Comendoni lib. 2. c. 9. et Thomas Campanella
 imputat Mureto, Marcellanus comment. in Genesis Petrus
 Arctino, aliqui Fredericus II. Imperator, quibus Bulla Excom-
 municationis Gregorii IX. P. M. quae ipsius inter praes-
 cipua crimina refert verba in Christum, Moysen et Mahome-
 tum injuriosa, quibus illos per tribus impostoribus cel-
 lissimis declarasse dicitur, ex quo, animum praebuit, ut
 credentium hujus libri esse auctorem. Conf. Barth. Gollh. Struv:
 in Diss. de doctis impostoribus, it. ej. Rung. Hagen. sub Frider. II.

även Moses eller Jesus som sluga politiker och bedragare (tillsammans bildar dessa trion *Les Trois imposteurs*).

Trots sin relativa rättframhet har handskrifterna bevarat vissa av de stilistiska och argumentationstekniska drag som utmärkte de lärda fritänkarna. Dessa framställde karakteristiskt nog sina åsikter indirekt mellan raderna, vilket förvisso var ett slugt sätt att undvika censuren men vilket också hade en djupare förklaring i deras aristokratiska elitism. Även om de ansåg att den lärda aristokratin kunde uppföra sig moraliskt enbart tack vare förnuftet och utan gudomlig uppenbarelse, auktoritet eller vidskepelse, litade de inte på att folket i gemen kunde göra det. Även om de betraktade de flesta religiösa dogmerna som ett bedrägeri vars främsta syfte var att hålla kvar den politiska auktoriteten över folket, ansåg de att det vore oklokt att sprida budskapet utanför de lärda kretsarna. Det kunde utgöra en fara för den politiska auktoriteten och leda till oroligheter. Som kritiska skeptiker fann de lärda fritänkarna inte några alternativ till samhällets moraliska eller religiösa dogmer, och de ansåg att de moraliska och religiösa seder som karakteriserar varje nation är relativa och inte har något med förnuftet att göra. Följaktligen kunde de endast njuta av en inre frihet samtidigt som de efterföljde sin egen födelseorts seder och vanor, enligt mottot *Intus ut libet, foris ut moris est*. I detta avseende skiljer de sig naturligtvis från de reformvänliga upplysningsfilosoferna, som senare kom att utnyttja de lärda fritänkarnas retoriska strategier för att undgå censuren.

Med undantag för landsortskyrkoherden Jean Meslier, som uppenbarligen haft tankar på att sprida sina ateistiska och materialistiska idéer bland folket,⁵ förenades författarna till illegala filosofiska manuskript av en elitism av förenämnda slag. Emellertid spreds deras skrifter till en bredare publik än enbart ett litet aristokratiskt kottteri. Förutom att de spreds genom att folk lät göra kopior för eget bruk såldes dessa skrifter av kolportörer, och de kunde även köpas på vissa kaféer.

Eftersom många av handskrifterna delade de lärda fritänkarnas elitism och eftersom de ofta lånade sina argument ur dessa kan man återfinna de lärda fritänkarnas argumenteringsstrategier i handskrifterna. Vid sidan om de strategier som lockade läsaren att dra irrlärliga slutsatser ur en text som noga undviker att uttryckligen formulera sådana förekom det ofta att själva texterna baserade sig på renlärliga källor. Sålunda användes ibland ortodoxa källor för

⁵ Benítez, s. 205.

att stöda oortodoxa slutledningar. Till exempel i *L'âme matérielle* bevisas själens dödlighet och materialitet genom en kompilation av texter av tidiga kyrkofäder, Bayle, Malebranche och många andra.⁶ Den snarlikt rubricerade *La Matérialité ou la Mortalité de l'Ame Humaine, et son identité avec le corps soutenües et prouvées pas le saintes Ecritures du V. et de N. Testament : ou l'on fait voir, qu'à la mort de l'homme tout sentiment et tout connoissance de soi même cesse entièrement, jusqu'à la resurrection*, en text som hittats på Helsingfors universitetsbibliotek, uppvisar samma oortodoxa mortalistiska och materialistiska själsuppfattning utan att citera någon annan auktoritet än Gamla och Nya Testamentet.

Ett intressant särdrag i dessa texter var att kopisterna kunde införa ändringar, tillägg eller strykningar, istället för att bevara texten identisk i de olika exemplaren. Sålunda kunde en text långsamt förgrena sig i flera olika versioner, varav ingen åtnjuter det auktoritativa privilegiet att vara originaltext med författarnärvaro. Då verken dessutom var anonyma tenderade denna strategi att förvirra inte bara de myndigheter som ville sätta fingret på dem, utan även senare tiders lärda, vars försök att identifiera författarna ofta utmynnade i gissningar och spekulationer, med en bevisföring som aldrig skulle duga inför en domstol.

Klandestinitet och redaktionella strategier

De lärda fritänkarnas indirekta uttrycksformer, som överlevde i den klandestina filosofiska litteraturen, utnyttjades av upplysningsfilosoferna också då dessa skrev böcker som sedan trycktes med officiellt tillstånd. Detta utgör en annan form av illegalitet, som för att använda Olivier Blochs uttryck kunde kallas *clandestinité de rédaction* för att skilja det från *clandestinité de publication*: ett budskap kunde döljas i sluga, strategiska argumenteringar så att censorerna inte skulle lägga märke till att någonting var på tok. Läsare som var vana med dessa knep kunde dock lätt uttyda det egentliga budskapet bakom ortodoxins dimridåer. Ett utmärkt exempel finns i Diderots *Pensées sur l'interprétation de la nature* (1753), där författaren inleder sin framställning av den transformistiska teorin om de levande organismernas uppkomst och utveckling genom att hävda att om inte religionen lärt oss att Gud skapat de olika arterna sådana som vi nu kan se dem skulle man kunna

⁶ Detta anonyma arbete har getts ut av Alain Niderst, *L'âme matérielle* (Rouen 1969).

DE L'ESPRIT.

*. Unde animi constet natura videndum,
Qua fiant ratione & qua vi quaque gerantur
In terris.*

LUCRET. De rerum natura. Lib. I.

A PARIS,
CHEZ DURAND, LIBRAIRE, RUE DU FOIN.

M. D C C. L V I I I.
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROI.

Titelbladet till Helvétius De l'esprit, 1758.

föreställa sig hur de uppstått, förändrats och omvandlats genom tidernas lopp. Efter långa och tämligen detaljerade spekulationer avslutar författaren med att konstatera att religionen lyckligtvis befriar oss från dylika onödiga spekulationer, "bien des écarts et bien des travaux" (många fel och mycken möda). Utan Uppenbarelsen, som lär oss varför allting finns till, skulle de olika hypoteserna, alla lika felaktiga, ha kunnat verka lika sannolika, avslutar filosofen.⁷

På ett liknande sätt utnyttjade Diderots och d'Alemberts berömda *Encyclopédie*⁸ hänvisningar för att leda läsaren till oortodoxa slutsatser. Ett av de mest emblematiska fallen är artikeln "Eucharistie", som är fullständigt oskyldig. Artikeln "Antropophages" å andra sidan nämner att det funnits tider då karnibalism var allmänt utbredd och att rester av detta barbari fortfarande förekom bland civiliserade nationer – och så avslutas artikeln med en hänvisning ("se även ...") till "Eucharistie", "Communion" och "Autel". Eftersom denna metod avslöjades i artikeln "Encyclopédie" (vol. V) är det inte att undra över att censorerna till slut begrep vad som pågick bakom deras ryggar. Det kungliga privilegiet indrogs slutligen 1759 efter den skandal som uppstått vid publiceringen av Helvétius *De l'esprit*, som erhållit *privilège royal* genom utgivarnas skickliga intriger och censorernas slarv eller misstag.⁹ Resten av volymerna trycktes illegalt med den typiska vilseledande angivelsen av falsk publikationsort. På så sätt gick de olika formerna av klandestinitet kontinuerligt över i varandra.

Sålunda levde den tidiga upplysningens redaktionella strategier, *la clandestinité de rédaction*, vidare under den senare upplysningen. Det samma gällde den strategi som bestod i spridningen genom handskrifter. Trots att många av de illegala handskrifterna kom ut i olika tryckta versioner under senare hälften av 1700-talet (på till exempel d'Holbachs eller Voltaires initiativ) fortsatte arbeten att cirkulera i form av avskrifter. Diderot är ett gott exempel på en författare med Janusansikte. Han använde olika retoriska register i sina offentliga och icke offentliga skrifter. Efter att han en tid suttit inspärrad på fästningen i Vincennes efter publiceringen av *Lettre sur*

⁷ Denis Diderot, *Œuvres philosophiques*, utgivna av Paul Vernière (Paris 1980), s. 241–242.

⁸ *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, 28 vol. (Paris 1751–1772).

⁹ David Warner Smith, *Helvétius: A Study in Persecution* (Oxford 1965).

les aveugles sparade han sina mest radikala och vågade skrifter såsom *Le Rêve de d'Alembert* för eftervärlden eller visade dem endast åt sina närmaste vänner, eller offentliggjorde dem i den av Johann Melchior Grimm redigerade *Correspondance littéraire*, som distribuerades i form av handskrivna exemplar. I sina offentliga skrifter var Diderot tvungen att uppfinna knepiga strategier för att kringgå censuren. Om vi enbart kände den offentlige Diderot skulle vi ofta endast genom gissningar kunna ana oss till hans verkliga åsikter.

Klandestin läsning

De textuella strategier som censuren gav upphov till påverkade slutligen även sättet på vilket folk läste texter som *inte* var skrivna i enlighet med dessa. La Mettrie ansåg att Descartes i själva verket var materialist och att hans dualism endast var ett slugt knep för att förvirra teologerna och få dem att svälja det gift som låg dolt i analogin mellan djur och människa.¹⁰ I artikeln "Unitaires" i encyclopedin beskriver Jacques-André Naigeon Socinii lärjungar som deister vilka var tvungna att dölja sina verkliga åsikter. Sålunda tolkade Naigeon unitarianernas texter som om de innehöll förtäckt deism, på samma sätt som han själv skickligt gömt in sin egen ateism i denna samma artikel.

Sålunda är det uppenbart att censuren medförde sofistikerade och indirekta uttrycksformer och sätt att läsa. Att en av upplysningens nyckelpersoner, Diderot, mycket sällan uttryckte sina åsikter direkt i första person och föredrog att framställa till och med sina viktigaste spekulationer indirekt i dialoger och inbakade i en komplex väv av distansering och kommentar, är symptomatiskt för detta. En doktrin kan alltid innefatta en annan eller t.o.m. förvandlas till sin motsats under utbytet och spridningen av idéer. Genom de strategier för läsning som censuren gav upphov till kan man plötsligt upptäcka själens förgänglighet hos Malebranche och dess dödlighet i Bibeln. Man kan också finna materialism hos Descartes eller deism i unitarismen. Denna möjlighet är i sig ett motgift mot den dogmatism som upplysningen ville bekämpa (och som naturligtvis utgjorde ett hot också mot filosofin) och ett sätt att sprida kunskap i ett ständigt växande nätverk utan centrum. Också själva spridningen av klandestina filosofiska handskrifter saknade centrum,

¹⁰ Julien Offray de La Mettrie, *L'homme machine*, edited by Aram Vartanian (Princeton, New Jersey 1960), s. 191, se även Vartanians förord, s. 59.

emedan dess spridda natur skilde den från den mera centraliserade distributionen av tryckta böcker, vilken också var lättare att övervaka. Upplösningen av författarnärvaron och verkens anonyma karaktär kan, sedda ur en anakronistisk synvinkel, påminna om moderna nätverk. Men naturligtvis bör man inte låta tanken galoppera iväg så här. Tiderna har förändrats, och det som en gång var omstörtande behöver inte vara det idag.

Parlamentspredikningarna som medium för officiell politisk teori i England, Holland och Sverige på 1700-talet

PASI IHALAINEN

Under de senaste åren har historiker i olika länder visat allt större intresse för skapandet av nationella identiteter före den moderna nationalismens uppkomst i slutet av 1700-talet. Ett exempel på detta nya intresse är det seminarium om nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige som arrangerades av det svenska Sällskapet för 1700-talsstudier år 2000 och den på föredragen baserade antologi som utkom år 2002.¹

Denna uppsats fokuserar på protestantiskt nationsbygge i 1700-talets England, Holland och Sverige. En jämförande studie av nationella identiteter i dessa tre protestantiska länder kan antas avslöja viktiga aspekter beträffande religionens betydelse för skapandet av politiska identiteter under ett sekel av tidig modernisering. Man kan även anta att också de gemensamma och specifika dragen i engelsk, holländsk och svensk nationell identitet framträder tydligare då det finns någonting att jämföra med.

Genom mitt avhandlingsprojekt om uppkomsten av begreppen religiöst och politiskt parti i det tidiga 1700-talets England blev jag förtrogen med England under ifrågavarande sekel. Brittiska historiker har tidigare studerat enskilda predikningar som muntliga inlägg i den politiska debatten.² Parla-

¹ Åsa Karlsson & Bo Lindberg (red.), *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, Opuscula Historica Upsaliensia 27 (Uppsala 2002).

² J. P. Kenyon, *Revolution Principles: The Politics of Party 1689–1720* (Cambridge 1977); Tony Claydon, *William III and the godly revolution* (Cambridge 1996); James

mentspredikningarna har emellertid inte analyserats som en längre serie av enhetliga källor. Överraskande är många brittiska historikers ovilja att fokusera på makronivå och på begreppsliga förändringar i det politiska språket under längre perioder istället för att endast kontextualisera enskilda tal. Därtill verkar också verkliga kontinentala jämförelser att saknas i debatten om engelska och brittiska tidigmoderna nationella identiteter. Man kan fråga sig huruvida nationsbegreppet i det protestantiska England verkligen var så exceptionellt som det ofta förefaller om man förlitar sig på den brittiska historiografin.

Ifråga om Holland saknas det jämförelser med utvecklingen i andra protestantiska länder, trots det nederländska begreppshistoriska forskningsprojektet³ och några studier i holländsk idéhistoria, som utnyttjat framstående teologers predikosamlingar för att rekonstruera kalvinistiska uppfattningar om politik och nation under 1700-talet.⁴ Likaså saknas studier av de politiska predikningar som publicerats i pamflettform av de lokala ständerna, vilka beställt predikan och även utgjorde dess första publik. Kanske den politiska kulturen i 1700-talets Holland inte var radikalt annorlunda än i andra protestantiska länder ifråga om den officiella kyrkans roll i nationsbygget?

Beträffande Sverige finns t.ex. i Nils Ekedahls och Jonas Nordins verk om tidigmodern svensk identitet ytterligare motiveringar till en närmare studie av en eventuell begreppsmässig förändring även i det-

C a u d l e, *Measures of Allegiance: Sermon Culture and the Creation of a Public Discourse of Obedience and Resistance in Georgian Britain, 1714–1760* (Yale University dissertation 1996); Pasi Ihalainen, *Discourse on Political Pluralism in Early Eighteenth-Century England* (Helsinki 1999); T o n y C l a y d o n, 'The sermon, the public sphere and the political culture of late seventeenth-century England', Lori Anne Ferrell & Peter McCullough (eds.), *The English sermon revised: Religion, literature and history 1600–1750* (Manchester and New York 2000), s. 208–234; J a m e s C a u d l e, 'Preaching in Parliament: patronage, publicity and politics in Britain, 1701–60', *ibid.*, s. 235–263; J. C. D. C l a r k, *English Society 1660–1832: Religion, ideology and politics during the ancien régime*, Second Edition (Cambridge 2000).

³ P e t e r v a n R o o d e n, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw: het voorbeeld van de Republiek', N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999), s. 201–236.

⁴ R o e l o f B i s s c h o p, *Sions vorst en volk. Het Tweede-Israëlidee als theocratisch concept in de gereformeerde kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750* (Veenendal 1993); J o r i s v a n E i j n a t t e n, *God, Nederland en Oranje: Dutch Calvinism and the Search for the Social Centre* (Kampen 1993).

ta land.⁵ Det kan konstateras att det också i Sverige finns tryckta historiska källor som i stor utsträckning är jämförbara med de parlamentspredikningar som förekommer på engelska och holländska. Det är överraskande hur litet uppmärksamhet dessa fått i den historiska forskningen och hur relativt lätt det tack vare prästeståndets riksdagsprotokoll är att rekonstruera de förhållanden under vilka dessa framförts. I England finns få dokument över parlamentsdebatter bevarade emedan största delen av parlamentets arkiv förstördes på 1830-talet under branden i Whitehall. I Holland hölls predikningar inför ständernas lokala representanter, vilket innebär att kontexterna var mera varierande och svårare att rekonstruera.

Vad gäller eventuella andra jämförelseobjekt, skulle de knappast fungera lika bra som denna grupp på tre. För det första representerar urvalet tre olika protestantiska trossamfund – anglikaner, kalvinister och lutheraner – som alla hade uppnått status av officiell kyrka inom en särskild nationalstat. För det andra kännetecknas alla tre länder av att de hade en "fri" statsform. Detta kriterium tillämpade redan många av 1700-talets författare, och med det avsågs att länderna hade inflytelserika representativa församlingar: parlamentet i Storbritannien, provinsständerna i den holländska republiken och ständerna i det svenska riket. För det tredje organiserade alla dessa institutioner predikningar i samband med nationella högtidsdagar. Andra protestantiska länder, såsom Danmark och de tyska staterna, måste uteslutas då motsvarande organ och parlamentspredikningar saknades eller för att viktigt tryckt material förstörts under något senare skede i historien.⁶

Något som också motiverade att Sverige togs med i en jämförande studie var att den östra delen av det tidigare svenska riket tycks ha bevarat den protestantiska traditionen med parlamentspredikningar till våra dagar. I detta avseende utgör Finland ett anmärkningsvärt undantag bland de västeuropeiska staterna. Sedan länge har de lutherska ritualerna betraktats som ett självklart inslag i den finska nationens offentliga liv. Det parlamentariska predikandets egentliga politiska relevans är naturligtvis i ett sekulariserat samhälle minimal, men själva ritualens tidigmoderna form – där statsöverhuvudet, re-

⁵ Nils Ekedahl, *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokost* (Södertälje 1999); Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Stockholm 2000).

⁶ Se dock Hans-Martin Blitz, *Aus Liebe zum Vaterland. Die deutsche Nation im 18. Jahrhundert* (Hamburg 2000), och Ole Feldbaek, *Dansk identitetshistorie*, vol. 1: *Faedreland og modersmål* (Köpenhamn 1991).

geringen och riksdagen deltar i en gudstjänst i samband med riksdagens öppnande eller på självständighetsdagen – har bevarats anmärkningsvärt oförändrad. Predikningarnas innehåll har förändrats under tidens lopp, och självständighetsdagens gudstjänst utökades för några år sedan med en ekumenisk dimension. Men gudstjänstens nationella karaktär kvarstår och stärks av att den direktsänds i hela landet.

Ett ytterligare skäl att fokusera på 1700-talets begrepp för svenskhet, så som de formulerades i riksdagspredikningarna, var att de tycktes ha en del likheter med vissa begrepp för finskhet under senare tider. Utan att gå närmare in på spekulationer om den svenska nationella retorikens inflytande på den finska nationalismen är det intressant att härleda några av den finska nationalismens uttryck såsom ”vårt land”, ”fosterland” eller ”vårt land är fattigt, skall så bli” till 1700-talets uttryck för svenskhet sådana som de återfinns i den tidens riksdagspredikningar.⁷

I mitt pågående projekt⁸ behandlar jag de officiella definitionerna av fädernesland och nation såsom de uttrycktes på den politiska protestantismens språk av de etablerade eller officiella kyrkornas prästerskap i England, Holland och Sverige under perioden 1685–1772. Projektets främsta målsättning är att utreda när, hur, varför och i vilken utsträckning protestantiska nationsdefinitioner började förlora sin trovärdighet och vilka politiska formuleringar som kom att komplettera och ersätta sådana traditionella kristna konstruktioner. En relativt enhetlig källserie som belyser dessa frågor utgörs av predikningar hållna av framstående präster inför monarker eller representativa församlingar såsom det brittiska parlamentets två kammare, provinsständerna i Nederländerna och riksdagens fyra stånd i Sverige, på nationella åminnelse-dagar eller högtider. Den politiska teori och de nationskonstruktioner som här formulerades hade stor betydelse, emedan dessa tillfällen innebar det högsta möjliga forum för att diskutera respektive nations officiella religiösa och politiska värden. Anmodan att predika kom från de politiska makthavar-

⁷ Andreas Kalsenius, *En Sann Gudsfruchtan, Såsom thet rätta befordrande medlet til Rikens och Nationers wälstånd och lycksalighet . . . 22 augusti 1741* (Stockholm 1742), s. 5; Jacob Benzelius, *En Wälbestält Regerings-Byggnings twenne Grundpelare Bön och Arbete . . . Predikan wid Riksdagens slut den 14 Decemb. Åhr 1734* (Stockholm 1735); Gustaf Eneboom, *Et i Synder Oskärtdt och af Förbannelse upfrätt Land . . . Hof-Församlingen, På Den Första Stora Böne-Dagen, År 1762* (Stockholm 1762), s. 19.

⁸ Projektet finansieras av Finlands Akademi 2001–2004.

na, makthavarna utgjorde publiken, och de beslöt även huruvida predikan skulle publiceras eller ej.

I denna uppsats är min avsikt att diskutera några drag i parlamentspredikningar sedda som ett medium för att konstruera och sprida rikets officiella politiska värden, för att definiera och omdefiniera fäderneslandet och särskilt nationen. Tonvikten kommer att läggas på de förhållanden eller den *kontext* i vilken predikningarna hölls snarare än på deras innehåll – ett mycket bredare ämne som jag har behandlat i ett annat sammanhang.⁹ Också själva kontexten är ett brett ämne, och här koncentrerar jag mig på det svenska fallet, eftersom det kan förmodas att det är den dimension som intresserar läsarna mest. Jag skall i slutet av uppsatsen återkomma till några jämförelser med förhållandena i England och Holland.

Parlamentspredikningar, ett marginaliserat källmaterial

Predikningarna utgör en omfattande och välbevarad tidigmodern genre som allt för ofta marginaliserats och rentav försummats i de politiska idéernas och de politiska kulturernas historia. Denna marginalisering har uppstått till följd av kategoriseringar i vårt eget sekulariserade samhälle snarare än till följd av ett noggrant övervägande av vad nya tidens människor själva ansåg vara viktigt och en del av det offentliga livet. De politiska idéernas historieforskare har varit frestade att betrakta predikningarna som politiskt ointressanta och rentav irrelevanta, som något som hellre kan överlätas åt den kyrkohistoriska forskningen.¹⁰ Ändå har allt fler ”profana” idéhistoriker också insett det kontinuerliga inflytande som det religiösa haft på 1700-talets politiska kulturer. Dessa forskare är inte så intresserade av teologi eller religionsutövning och tro i sig. Det som intresserar dem är sätten på vilka de religiösa systemen, såsom mänskliga skapelser, påverkade och återspeglade värdesystemet som långsamt förändrades – inklusive politiska värden, uppfattningar och begrepp.

I några nyligen utkomna svenska studier i 1600- och 1700-talets politiska kultur har enskilda predikningar analyserats. Emellertid finns det en grupp

⁹ Se t.ex. Pasi Ihalainen, 'The Concepts of Fatherland and Nation in Swedish State Sermons from the Late Age of Absolutism to the Accession of Gustavus III', *Scandinavian Journal of History* 1/2003, s. 1–23.

¹⁰ Edv. Leufvén, *Upplysningstidens predikan* I. Frihetstiden (Stockholm 1926); Esko Laine, *Yksimielisyys – sota – pietismi. Tutkimuksia suomalaisesta papistosta ja yhteiskunnasta kolmikymmenvuotisesta sodasta pikkuvihaan* (Helsinki 1996).

predikningar som är särskilt givande för studiet av de politiska idéernas historia och som sällan uppmärksammas, nämligen de som hölls inför monarken och de fyra stånden i samband med de viktigaste nationella högtiderna, och framför allt riksdagspredikningarna. På 1920-talet analyserade förvisso E d v. L e u f v é n några politiska predikningar från 1700-talet, och Nils Ekedahl har skrivit utmärkta studier av Haquin Spegels och Abraham Petterssons predikningar, men mycket återstår ännu att säga om den svenska *parlamentariska* predikogenren som helhet.¹¹

I det som följer är avsikten att visa att 1700-talets svenska riksdagspredikningar, som hölls på både den politiska och den kyrkliga elitens initiativ och villkor, gav uttryck för några av de grundläggande elementen i statens officiella politiska ideologi i en mera uttalad form än knappast någon annan samtida text. Kontexten är i detta hänseende mycket viktig. Just på grund av de konventioner som talaren måste följa och den kontroll som de underkastades återspeglar riksdagspredikningarna värden, åskådningar och uppfattningar som var gemensamma för en stor del av de politiska eliterna – eller åtminstone de normer och begrepp som eliterna ville sprida nedåt längs den sociala skalan.

Vidare var predikningarna en form av tryckt litteratur vars budskap troligen spreds mest effektivt över hela riket. I ett land där andelen läskunniga var tämligen hög kan vi anta att de texter som publicerades – av vilka de flesta var religiösa – togs på allvar, särskilt ifall de godkännts av riksdagen. Endast texter som ansågs vara av särskild betydelse sändes till tryckeriet. Genom det lägre prästerskapet kunde också riksdagspredikanten diktera vad de lägre stånden lärde sig om de gemensamma politiska värdena. Kyrkan erbjöd fortfarande de mest effektiva medierna för spridningen av en nationell ideologi i ett samhälle där pressen var outvecklad medan myndigheterna behövde legitimera sina handlingar genom att hålla undersåtarna informerade.¹² Det finns också tecken som tyder på att det lägre prästerskapet följde instruktioner de fått av biskoparna då de predikade inför sina församlingsbor. På det lokala planet

¹¹ E k e d a h l, *Det svenska Israel*; N i l s E k e d a h l, ”Guds och Swea barn.” Religion och nationell identitet i 1700-talets Sverige’, *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*; N o r d i n.

¹² Angående kyrkans roll i spridningen av statlig propaganda se E l i s a b e t h R e u t e r s w ä r d, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle* (Lund 2001), s. 33–35, 289.

representerade prästerna staten och handhade den politiska fostran och spridningen av officiella politiska värden.¹³

Sjuttonhundratalets riksdagspredikningar representerade en högt institutionaliserad form av *politiskt* talande, där talaren utnyttjade sin teoretiska utbildning i teologi och sin praktiska kunskap om politik för att definiera fäderneslandet och nationen och dess officiella politisk-religiösa värden på ett för sammanhanget anpassat sätt. Hans formuleringar av politiska värden kunde knappast basera sig enbart på hans personliga uppfattning om den politiska verkligheten utan måste återspegla mera allmänna uppfattningar – inte enbart inom prästeståndet utan även inom den politiska eliten överlag. Han måste beröra allmänna sanningar som omfattades av så gott som alla åhörare och som förväntades upprepas i början och slutet av varje riksdag. Riksdagspredikan var i själva verket den längsta sammanfattning av gemensamma religiösa och politiska värden som lästes upp inför alla ledande skikt inom den politiska eliten. Monarkens och ständernas tal vid riksdagens "världsliga" öppnande var mycket korta i jämförelse med de ofta detaljrika behandlingarna av politisk teori i riksdagspredikningarna. Emedan predikningar hölls vid varje riksdags öppning och avslutning och de flesta av dem trycktes i efterskott, utgör de en anmärkningsvärd källserie för en studie av inte enbart individuella tal och religiösa idéer utan även förändringar i användningen och betydelsen av vissa politiska nyckelbegrepp på längre sikt.

Historikerna tycks emellertid inte ha sett dem som en så enhetlig serie. Ganska många av de tryckta riksdagspredikningarna i Kungliga biblioteket och Uppsala universitetsbibliotek har konservatorn varit tvungen att sprätta upp, emedan dessa arkiveringsexemplar inte har lästs på omkring 250 år. Dock har vissa berömda texter, såsom Jacob Serenius predikan vid öppnandet av 1765 års riksdag, analyserats. Det är fortfarande möjligt att komma över ytterligare manuskript till otryckta predikningar, som eventuellt skulle kunna förklara varför vissa predikningar *inte* trycktes.

Order att predika, utnämmande av talare och val av bibelställe

Under frihetstiden var riksdagsöppningen en central händelse i svensk politik och riksdagspredikan en väsentlig del av öppningsceremonin. För prästestån-

¹³ Det högre prästerskapets inverkan på det lägre prästerskapet och allmogen kan ses i hur ett dekret att predika "ren kärlek till fäderneslandet" förändrade böndernas uppförande år 1741. *L a i n e*, s. 141.

det var arrangemangen i anslutning till riksdagspredikan av största betydelse. Prästeståndets riksdagsprotokoll visar hur ofta praktiska frågor angående predikningarna dök upp i debatterna inom ståndet. Det är uppenbart att prästerna betraktade en riksdagspredikan som någonting alldeles annat än en vanlig söndagspredikan.¹⁴ Talets särskilda natur gjorde t.o.m. vissa biskopar osäkra i fråga om deras fysiska förmåga att utföra talarplikten eller beträffande substansen i deras tal. Svårigheter i början av frihetstiden kan även ha gjort att vissa präster gärna undvek att engagera sig i politiskt predikande.¹⁵ Ändå tycks några yngre medlemmar av ståndet ha varit särskilt villiga att anta utmaningen, emedan ett tal inför rikets mest auktoritativa forum gav dem en möjlighet att visa vad de gick för både som teologer och som politiska teoretiker.¹⁶

Order om riksdagsgudstjänst utfärdades alltid av kungligt majestät, och det var även monarken som formellt utnämnde talaren. Prästeståndet tycks ha betraktat det som väsentligt att den person som steg upp i predikstolen vid en för nationen så viktig tidpunkt var någon som godkänts av överheten.¹⁷ I de flesta fall fick ståndet självt utse talaren, men majestätet kunde även ingripa i utnämningen. Detta skedde åtminstone år 1734, och år 1741 försäkrade sig ståndet om att kungen kunde godkänna dess val.¹⁸ Någon form av rotation tycks ha förekommit bland de högre biskoparna när det gäller utnämningen av talaren, vilket innebär att olika åsikter inom det ledande prästerskapet hade en möjlighet att komma till uttryck. En liknande rotation brukades t.ex. i det brittiska överhuset. I den holländska huvudstaden och de nederländska provinsstäderna var det den äldste prästen som utförde plikten.

Det bibelställe som skulle kommenteras i predikan kunde ständerna och talaren i allmänhet välja fritt. Till denna allmänna regel utgjorde 1742–1743

¹⁴ *Prästeståndets riksdagsprotokoll* (PSRP), vol. 5, 1719–1720, utg. Lennart Thanner (Stockholm 1980), s. 3 (20.1.1719), s. 21 (26.9.1719); PSRP 6, 1723, utg. Axel Norberg (Stockholm 1982), s. 12 (18.1.1723).

¹⁵ PSRP 5, s. 69 (18.4.1719), s. 81 (9.5.1719), s. 82 (12.5.1719), s. 171–172 (18.1.1720), s. 174 (19.1.1720); PSRP 8, 1734, utg. Axel Norberg (Stockholm 1978), s. 5–6 (15.5.1734); PSRP 9, 1738–1739, utg. Axel Norberg (Stockholm 1986), s. 734 (18.4.1739); PSRP 11, 1742–1743, utg. Börje Bergfeldt (Stockholm 1999), s. 335 (18.4.1743).

¹⁶ PSRP 5, s. 181 (22.1.1720); PSRP 8, s. 6 (15.5.1734); PSRP 9, s. 734 (18.4.1739).

¹⁷ PSRP 5, s. 173–174 (19.1.1720); PSRP 8, s. 6 (15.5.1734).

¹⁸ PSRP 8, s. 120 (7.8.1734), s. 123 (10.8.1734); PSRP 10, 1740–1741, utg. Stefan Lundhem (Stockholm 1994), s. 219 (19.5.1741), s. 225 (29.5.1741).

års riksdag ett undantag.¹⁹ I kristid, såsom under hattarnas krig, tycks kungen och prästerskapet ha varit särskilt angelägna om att nå konsensus i fråga om talaren och predikotexten.²⁰ Ändå är det ett faktum att enbart valet av bibelställe inte kunde avgöra vad som sades i predikstolen. Bibelstället gav mottot, och talaren sade vad hans teologiska insikt tillät honom att säga och vad han ansåg att publiken önskade höra.

Predikandets gränser och prästerskapets uppfattningar om plikten

Det som mest påverkade det politiska predikandet i 1700-talets Sverige var 1686 års kyrkolag. Den svenska kyrkolagens definition för vad som var önskvärt i en predikan innebar för det svenska prästerskapet något strängare begränsningar för diskussioner kring politiska värden än vad de engelska och holländska predikanterna behövde stå ut med. Framför allt måste svenskt lutherskt predikande vara strängt bibliskt, försiktigt, kompakt och lättfattligt.²¹ Dessa regler innebar i praktiken att svenska riksdagspredikningar hade en benägenhet att oftare bygga på direkta exempel ur Bibeln, vilka tolkades varsamt och med ett lutherskt betonande av syndens faror och ångerns betydelse. Ett sådant närmande gynnade kontinuitet i utövningen av biblisk politisk teori, emedan andra källor än Bibeln och nya politiska begrepp eller innovativa definitioner av politiska värden alltid kunde tolkas som stridande mot kyrkolagen och mot prästens egentliga roll.²² De svenska riksdagspredikningarna saknade emellertid sådana riktgivande normer som t.ex. speciella liturgier för parlamentsgudstjänster, vars formuleringar utgjorde modellen för många engelska parlamentspredikningar, eller böndagsdeklarationer utfärdade på generalståndernas befallning, vilka kunde citeras i holländska predikningar åratals efter att de ursprungligen givits och vilka uppenbarligen inverkar på vilka ämnen som diskuterades i predikningarna och i vilken ton. I Sverige fanns endast den särskilda "Bön när Kongl. Maj:tz Ständers allmänne sammankomst och möte skier" i 1693 års handbok, vars formuleringar

¹⁹ Pentti Laasonen, 'Politiikka karoliinisen ajan rukouspäiväteksteissä', *Nova et vetera. Studia in honorem Martti Parvio, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia* 105 (Helsinki 1978), s. 289–290.

²⁰ PSRP 11, s. 9 (24.8.1742), s. 310 (12.4.1743); Nils Lagerlöf, *En kort Predikan, ... Wid Slutet af Riks-Dagen Then 12 September 1743* (Stockholm 1743), s. 25.

²¹ *Kyrko-lagen af 1686 och Kongl. Förordningen, huru med Rättegång i Dom-Kapitlen förhållas skall, af den 11 februari 1687* (Upsala 1845), Cap. 2, § 2, s. 27–28; Laine, s. 134–135.

²² *Ibid.*, s. 28.

ibland upprepades i predikningarna. En annan källa kan ha varit de årliga böndagsplakaten, trots att dessa ofta var kompakta och snarare koncentrerade sig på konfessionella än politiska frågor.

Att separera politik och religion kan förefalla något godtyckligt och rentav aningen anakronistiskt när det gäller 1700-talet, men det är uppenbart att andelen "politik" i svenska riksdagspredikningar varierade mycket och att inlägg i dagsaktuella politiska frågor i allmänhet undveks. Ingen präst ville t.ex. blanda sig i de heta debatterna kring de olika ständernas privilegier. Ändå innebar principen att undvika aktuella politiska frågor inte likgiltighet inför politisk-religiösa värden. Förvisso rentav förväntades något slags utvärdering av nationens tillstånd i en riksdagspredikan. Biskoparna som predikade inför ständerna tillhörde själva de politiska eliterna som var representerade på riksdagen. De hörde till rikets mest lärde män. Dessa teoretiker ålåg ansvaret att definiera och förvalta nationens gemensamma värden. Andreas Rhyzelius, som predikade inför hovet och några utvalda representanter för ständerna år 1746 ansåg det vara sin plikt att ge de politiska makthavarna råd:²³

[. . .] som jag i dag niuter then nåden at predika [. . .] in för en stormächtig Konung och thes Rikes Ständer på en allmän Riksdag, tå allas hufwudmål eller hufwudsakeliga upsåt och giöremål bör wara at söka och finna råd och bot emot Fäderneslandets befindteliga swagheter och sjukdomar; så wil jag, i Herrans namn, in för Hans Kongl. Maj:ts, min Allernådigsta Konungs öron, råda, och, om görlig[h]et är, öfwertala, then här församlade Kärnan af Riksens Höglofliga Ständer til berörda hufwudmål [. . .]

Då Olof Kiörning predikade vid slutet av samma riksdag ansåg han det vara sin skyldighet som en av konungen utnämnd talare och präst att tala "om vår skyldighet, at göra rätt och wäl".²⁴ Kiörning ansåg det vara sin plikt att ge både religiösa och politiska råd åt sina myndiga åhörare.

Man kunde rentav säga att de politiska beslutsfattarna vid riksdagsgudstjänsten sammanträtt för att åhöra ett gudomligt meddelande som tolkades för dem genom predikarens tal. Vid mitten av 1700-talet, då den politiska tanken var långt ifrån helt sekulariserad, togs sådana instruktioner sannolikt

²³ Andreas Olavi Rhyzelius, *Ett syndasiukt lands christeliga helbregdande, in för hans kongl. maj:ts och kärnan af riksens höglofl. ständer, under warande allmän riksdag, . . . uti högmesso – predikan, på then nittonde söndagen p. trin. år 1746* (Stockholm 1747), s. 6.

²⁴ Olof Kiörning, *Riksens Rätt, Såsom Grunden och Medlet til Rikens Wälgång . . . Wid Slutet af Riksdagen* (Stockholm 1747), s. 19.

på allvar. År 1760 beskrev Lars Benzelstierna på följande sätt vad som hände medan han talade:²⁵

Swea Rikes Höglofliga Ständer äro nu inför sin milda Konung i det heliga upsåt församlade, at wid de Rikswärdande ärenden, som under Deras sammankomst förekomma, förut åkalla then Högsta, at Han främjar theras gerningar och låter them intet fela.

Hur kan vi, på ett mera allmänt plan, veta att det prästerna sade i predikstolen faktiskt hade någon betydelse? Det finns bevis som tyder på att politiskt predikande var ett faktum i Sverige vid mitten av 1700-talet och att makthavarna bekymrade sig över dess konsekvenser. Riksdagspredikningarna betraktades inte som något problem, men efter en politiskt hettad böndag år 1758, spreds över hela riket ett kungligt brev innehållande följande varning för överdrivna politiska ställningstaganden i lokala predikningar:²⁶

[. . .] Prästerskapet, [. . .] uti predikningarna ej inmänga *politiska* och werldsliga saker, the ther ej tjena til then sanna Gudaktighetens öfning, eller uppbyggelse och förbättring i ett Christeligt lefwerne; [. . .] en del Präster äntå uti sina predikningar ej bruke tilbörlig warsamhet, [. . .]

Riksdagspredikningarna fortsatte att diskutera politiskt-religiösa värden också efter ett sådant dekret, eftersom det var deras uttryckliga syfte att kommentera nationens tillstånd. I den politiska teorin var det fortfarande svårt att dra någon gräns mellan "politiska" och "teologiska" aspekter. Till exempel diskussioner om patriotism kunde betraktas som baserade både på den kristna doktrinen om kärlek till nästan och på kyrkolagen, och även på de politiska makthavarnas önskan att sprida sådana värden. Dessutom var det inte ens efter den kungliga varningen ovanligt att tolkningar av ett visst bibelställe sträckte sig långt bortom dess "ursprungliga bokstavliga" innebörd. Också spänningar mellan partierna kunde indirekt uttryckas i bibliskt språk, vilket var fallet i de predikningar som hölls vid öppnandet och avslutandet av 1765–1766 års riksdag.²⁷

²⁵ Lars Benzelstierna, *Ett rättfärdigt och syndigt, Eller, Ett wäl och illasinnadt Folks, Olika Så beskaffenhet, som öden . . . Wid Riksdagens början, den 25 Octob. 1760* (Stockholm 1760), s. 7.

²⁶ Transsumt. Af Kongl. Maj:ts Bref d. 21 Januarii 1758, *Kyrko-lagen af 1686 och Kongl. Förordningen*, s. 29. Efter tredje böndagen år 1758 var det tolv präster som blev åtalade för politiska predikningar i Stockholm. Leufvén, s. 15.

²⁷ Pasi Ihalainen, 'De lutherska dragen i den svenska politiska kulturen i slutet av frihetstiden. En begreppsanalytisk undersökning av fyra riksdagspredikningar', Marie-Christine Skuncke och Henrika Tandefelt (red.), *Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm 2003).

Yttre omständigheter

Tid och rum för gudstjänsten i förhållande till ständernas övriga aktiviteter är värda att noteras och kan utgående från riksdagsprotokollen rekonstrueras rätt ingående. Vi vet t.ex. att riksdagsgudstjänsterna intill år 1726 hölls på skilda ställen för adeln och de ofrälse stånden.²⁸ Vi vet också att en intressant episod inträffade i samband med en gudstjänst under 1720 års riksdag. Med tanke på händelsens symboliska betydelse kan man rentav tala om en skandal. Inför riksdagens avslutningsgudstjänst i Storkyrkan väntade prästeståndet i en och en halv timme förgäves på borgarna och bönderna. Kyrkklockorna ringde så länge att det väckte förundran i staden, och orgelmusik improviserades i kyrkan för att underhålla de frustrerade prästerna, men de två andra stånden infann sig aldrig, och slutligen måste prästeståndet ensamt åhöra predikan.²⁹ Denna episod återspeglar enligt min mening osämja mellan stånden i fråga om den rätta tidpunkten för riksdagens avslutning snarare än ett öppet ifrågasättande av riksdagspredikan som ritual. Att någon liknande bojkott av en riksdagsgudstjänst skulle ha inträffat någon annan gång under frihetstiden är inte dokumenterat. I England hände det vid några åminnelse dagar att rentav majoriteten av parlamentsledamöterna underlät att närvara vid predikan emedan de kunde räkna med att få ett tryckt exemplar av den senare. I Sverige kan händelserna år 1720 ha bidragit till nyordningar så att gudstjänsterna efter 1726 hölls för monarken och alla de fyra stånden på samma ställe, i Storkyrkan i Stockholm, med avsevärd prakt.³⁰ Särskilt öppningsgudstjänsten blev en händelse som ingen riksdagsman med självaktning underlät att delta i. Dessa traditionella riksdagsgudstjänster fortsatte i Sverige tills en ny författning antogs i början av 1970-talet. I republiken Finland fortlever traditionen.

Från år 1739 till 1750-talet kombinerades emellertid den lutherska gudstjänsten och riksdagens världsliga öppnande på ett intressant och ovanligt sätt då Fredrik I:s vacklande hälsa gjorde det nödvändigt att hålla gudstjänsten i rikssalen i det kungliga residenset (nuvarande Wrangelska palatset).³¹ Dekorationsarbeten i Storkyrkan i slutet av 1730-talet kan ha varit en annan

²⁸ PSRP 4, s. 553–554 (5.4.1710), s. 637 (8.6.1710), s. 781–782 (17.12.1713); PSRP 5, s. 44 (21.2.1719), s. 96 (30.5.1719).

²⁹ PSRP 5, s. 358 (7.6.1720).

³⁰ PSRP 7, 1726–1731, utg. Axel Norberg (Stockholm 1975), s. 17 (10.9.1726), s. 468 (5.8.1727); PSRP 8, s. 27 (22.5.1734); PSRP 9, s. 24 (20.5.1738).

³¹ PSRP 10, s. 32 (16.12.1740).

orsak till flyttningen. Under denna period på nästan tjugo år gjordes ingen klar rumslig separation mellan religiösa och statliga ritualer, vilka sålunda blandades med varandra på ett sätt som var okänt i England eller Holland. En sådan förväxling mellan den politiska och den religiösa sfären betraktades inte som något problem i Sverige. Samma överhets världsliga och kyrkliga dimension var helt enkelt närvarande under samma tid och plats. Prästeståndets riksdagsprotokoll beskriver ceremonin i följande ordalag utan att det minsta söka urskulda arrangemanget:³²

Ståndet . . . upträdde kl. 8, tå sammanringningen skedde, på rikssalen, först bondest., sedan borg:st. och prestest. och thernäst ridd. och adel. och intogo the wanliga rumen.

Litet thereafter inkommo öfwerstemarskalken och riksens råd, och sidst Hans Kongl. Maj:tt uti konungslig skrud med krono och scepter, och satte sig på sin konungsliga thron, hwaruppå gudstjensten börjades. . . . predikan [blev] hållen af biskop h:r doctor Eric Alstrin, . . . och slöts med wälsignelsen på predikostolen och versen: Herre hela riket vakta etc.

Omedelbart efter gudstjänsten följde monarkens och ständernas officiella tal.³³ Den religiösa dimensionen i den svenska politiska kulturen på 1700-talet framträder särskilt starkt vid sådana tillfällen. På 1760-talet, då rikssalen i det nya kungliga slottet tagits i bruk, separerades åter gudstjänsten och riksdagens världsliga öppning, men predikan fortsatte att spela en viktig roll i statliga ceremonier.³⁴

Beslut om tryckning

Tryckning var ovanligt i Sverige fram till en kort period av pressfrihet i slutet av 1760-talet, men ett antal riksdagspredikningar utkom i tryck redan tidigare. Det uppenbara syftet med att trycka dessa texter var att sprida predikan till den läsande publiken i riket och särskilt inom det lägre prästerskapet, så att den kunde användas som modell för predikningarna i församlingarna då den officiella versionen av rikets invånares gemensamma värden spreds. Beslutet att låta trycka predikan på det kungliga tryckeriet gjorde den oundvikligen till en av rikets få kanoniserade texter. Det är skäl att anta att predikans ideologiska stomme hade godkänts av majoriteten av åhörarna på riksdagen innan predikan gick i tryck.

³² PSRP 11, s. 11 (25.8.1742).

³³ Riksarkivet (RA), R 693, PSRP 1751–1752, s. 38 (23.9.1751), s. 713 (4.6.1752); RA, R 695, PSRP 1755–1756, s. 45–46 (21.10.1755).

³⁴ RA, R 697, PSRP 1760–1762, s. 110–111 (25.10.1760), s. 3320 (21.6.1762); RA, R 700, PSRP 1765–1766, s. 39 (24.1.1765).

Alla riksdagspredikningar uppfyllde emellertid inte kriterierna för publicering. Bland drottning Ulrica Eleonoras papper på Kungliga biblioteket finns till exempel två otryckta riksdagspredikningar från år 1720 och 1738 i manuskriptform. Det förefaller sannolikt att dessa texter med ett konventionellt lutherskt innehåll inte betraktades som tillräckligt starka förespråkare av rojalistiska eller patriotiska känslor för att de skulle ha varit värda att tryckas. Drottningen själv behöll handskrifterna, läste dem, gjorde understrykningar och t.o.m. några kommentarer i dem,³⁵ men gav ingen order om tryckning. År 1719 hade hon gett order att låta trycka sådana riksdagspredikningar som innehöll patriotisk retorik och som propagerade för sådan politisk teori som gynnade monarken.³⁶ I början av frihetstiden hade drottningen sitt ord att säga om vad som gick i tryck eller inte. I ett senare skede skulle de mäktiga ständerna knappast ha låtit offentliggöra sådana ställningstaganden som de inte åtminstone i princip kunde godkänna.

På 1720- och 1730-talet var det ännu rätt så ovanligt att riksdagspredikningarna trycktes. Konventionella predikningar hållna inför monarken och adeln hade den största sannolikheten att bli tryckta, medan ganska många föll i glömska. Ändå visar Johan Possieths predikan *Thet Almenna Bästa* inför de ofrälse stånden år 1723 att t.o.m. nya politiska idéer och begrepp effektivt kunde formuleras i riksdagspredikningar. Possieths predikan är utan tvivel ett bidrag till en pågående politisk debatt. Intressant nog baserade den sig på en sådan tillämpning av klassisk politisk teori som inte skulle återfinnas i andra parlamentspredikningar – oavsett om dessa var engelska, holländska eller svenska – under en rätt så lång tid.³⁷ Svenska riksdagspredikningar följde klart trenderna i det politiska tänkandet och kunde ibland vara avsedda att påverka den politiska verkligheten.

³⁵ Kungliga biblioteket (KB), handskriftssamlingen (HSS), A. 745, [Jöran Wallin,] Utkast af den Predikan, som Åhr. 1720, [den] 22. January wid början af Riksdagen in för Hennes Kongl. Maj:tt wår tå regerande allernådigste Drottning, uti närwaro af Sweriges Rikes Höglofliga Ridderskap och Adel, hölts af D:^{rot} Jöran Wallin; KB, HSS, A. 647, Riks dags predikan hållen den 20. Majj. 1738 af Eric Alstrin i Sanct Nicolai Kyrcka; Se också KB, HSS, A. 709, En Predikan Hållen I kongl. Håfwet . . . 1738 under tå warande Riksdag . . . [af] Herm. Schröder.

³⁶ Daniel Nordlindh, *Riks-Dags Predikan Hållen . . . På then Dag, Tå then Stormächtigste allernådigste Drottning Ulrica Eleonora . . . Sitt första Intråde gjorde til sina trogne på Riks-Salen församlade Ständer uti Stockholm* (Stockholm och Upsala 1719).

³⁷ Johan Possieth, *Thet Almenna Bästa, Wid Riks-Dagens Begynnelse, Then 24 Januarii, Åhr 1723 . . .* (Stockholm 1726).

År 1740 framlade adelsståndet ett förslag enligt vilket riksdagens öppningspredikan borde tryckas. Detta initiativ sporrade prästeståndet till att självständigt rekommendera tryckning av riksdagspredikningarna under kommande riksdagar.³⁸ Få predikningar refuserades därefter tryckning. I själva verket föreligger inget fall av direkt censur i det svenska materialet. Några tryckta predikningar kunde faktiskt göra succé, såsom Jacob Serenius predikan 1765, som trycktes i fyra svenska och två tyska upplagor och gav upphov till en omfattande debatt såväl inom som utanför riksdagen.³⁹ Serenius var själv aktiv politiker, vilket i stor utsträckning förklarar varför han använde biblisk retorik för att angripa det rivaliserande partiet.

Den predikan som hölls vid öppningen av frihetstidens sista riksdag år 1771 trycktes först år 1773, trots att prästeståndet hade förordat tryckning dagen efter att den hållits. Hovkaplan Gabriel Timotheus Lütke mann använde sig i denna predikan av ett antal sådana argument som endast en stund senare skulle lyftas fram av kung Gustaf III i dennes trontal. Genom sin predikan förberedde Lütke mann ständerna för att godkänna tankar såsom nödvändigheten att rädda den "äkta" friheten och nödvändigheten att ta avstånd från partiandan, vilket monarken själv skulle komma att betona. Han gick rentav så långt att han öppet bönföll den nye monarken att rädda fäderneslandets äkta frihet,⁴⁰ vilket inte hade skett i någon tidigare riksdagspredikan under frihetstiden. Med tanke på omständigheterna var det kanske inget sammanträffande att Lütke mann kort efter denna predikan utnämndes till biskop och att han var den präst som ledde rikets ständer i tacksägelsepsalmen strax efter att Gustaf III:s revolution ägt rum inför ständerna i augusti 1772. Det är uppenbart att Lütke mann var en politisk aktör som utnyttjat sin riksdagspredikan som ett medium för att erinra om och omdefiniera den politiska teorin i avsikt att förändra den politiska verkligheten.

³⁸ PSRP 10, s. 34 (17.12.1740), s. 37 (18.12.1740); RA, R 693, PSRP 1751–1752, s. 38 (23.9.1751); RA, R 695, PSRP 1755–1756, s. 46 (21.10.1755); RA, R 697, PSRP 1760–1762, s. 111 (25.10.1760), s. 3320–3321 (22.6.1762); RA, R 704, PSRP 1771–1772, Vol. I, s. 162 (26.6.1771).

³⁹ Jacob Serenius, *Riksdags Predikan, Hollen uppå Kongl. Maj:ts Nådigste Befalning För Riksens Höglöflige Ständer I Stockholm den 24 januari 1765*, Andra Uplagan (Stockholm [1765]).

⁴⁰ Gabriel Timotheus Lütke mann, *Et Folk, som älskar Sanning och Frid, det lycksaligaste på jorden. Förestält Wid Riksdagens början den 25 Junii 1771....* (Stockholm 1773).

Parlamentspredikningarna som sammanfattningar av den officiella politiska teorin

Det lutherska prästerskapets relativt starka politiska ställning var en av de faktorer som bidrog till kontinuiteten i den svenska politiska kulturen under frihetstiden.⁴¹ Såsom eget riksdagsstånd besatt det svenska lutherska prästerskapet ett sådant politiskt inflytande som de holländska reformerta prästerna endast kunde drömma om – eller kanske inte ens hade varit intresserade av – och som det engelska prästerskapet svårligen kunde åtnjuta i ett samhälle där seriösa religiösa alternativ till den etablerade kyrkan redan existerade. I alla dessa länder fortsatte dock prästerskapet att dominera ett av de mest effektiva medlen för masskommunikation, nämligen talarstolen.

Trots grundlagsändringarna förändrades de grundläggande politiska värdena inom de svenska politiska eliterna långsamt. Dessa förändringar nådde predikstolen med en viss fördröjning, och det gemena folkets värderingar förändrades allra långsammast. I princip kunde prästerna naturligtvis ha fortsatt att sprida värden som inte längre omfattades av alla grupper inom den politiska eliten. Visst förekom spänningar med en drottning intresserad av upplysningsfilosofi, med adeln och med borgerskapet, men något brett, öppet angrepp mot det svenska prästerskapet förekom aldrig.⁴² Prästerskapet i sin tur ville knappast provocera fram en öppen konflikt med den världsliga makten, utan sökte snarare uttrycka kollektiva känslor i sina riksdagspredikningar. Konsensus uppnåddes lättast genom återanvändning av konventionella argument.

Att det rådde en relativt bred konsensus om de politiska värdena i 1700-talets Sverige återspeglas av avsaknaden av upphettade debatter om den person som skulle få predika eller angående tryckning av vissa riksdagspredikningar. Sådana debatter förekom sporadiskt i det brittiska underhuset, som kunde rösta om vem som skulle utnämnas till att predika, huruvida han skulle tackas för sin predikan och huruvida predikan sedan skulle tryckas. I Storbritannien kunde till och med enskilda begrepp som använts i parlamentspredikningar diskuteras inte enbart i underhuset utan också i pressen. Med andra ord politiserades predikningarna mycket mera då de politiska värde-

⁴¹ Jfr Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del I 1000–1809* (Stockholm 2000), s. 185, 282, och Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Frihetstiden* (Stockholm 1978), s. 502, 532–533.

⁴² Lindroth, s. 504, 508–509, 550–551; Frängsmyr, s. 283, 301.

motsättningarna var djupare. Vid ingången av 1770-talet började också användningen av anglikansk liturgi som källa till politisk teori i parlamentspredikningarna öppet ifrågasättas i underhuset. Ännu år 1772 röstade emellertid underhuset med 125 röster mot 97 för bibehållande av parlamentspredikningarna.⁴³ Traditionen efterföljdes intill år 1859, då de speciella liturgierna för nationella åminnelse dagar ströks ur *Book of Common Prayer*.

I Holland florerade den reformerta kyrkans ständerpredikningar på 1770-talet som tidigare. Vid det laget kunde vissa holländska predikningar explicit förkasta teologiska frågor till fördel för världslig politisk teori baserad på klassiska och moderna teoretiker. I ett land med omfattande religiös pluralism kunde emellertid predikantens budskap svårligen nå hela befolkningen i samma utsträckning som i Sverige.

Också i Sverige rättade sig riksdagspredikningarna efter förändringarna i de politiska värdena och det politiska språket – i sin egna makliga takt. Kyrkan var beredd att anpassa sitt budskap för att detta bättre skulle passa de världsliga eliternas politiska värden och mål. Ökade hänvisningar till naturrätt och klassisk patriotism i riksdagspredikningar utgör det mest uppenbara exemplet på sådana förändringar. Explicit världslig politisk teori och merkantil vokabulär förblev däremot sällsynta i svenska predikningar. De politiska eliterna skulle knappast ha tillåtit prästerskapet att i riksdagens namn fortsätta propagera för sådana uppfattningar om nationen som de själva inte skulle ha kunnat godkänna. Nationens officiella värderingar, spridda av prästerskapet, förändrades då prästeståndet inbördes och tillsammans med andra grupper inom de politiska eliterna diskuterade hur värderingarna skulle definieras. I Sverige räckte denna omdefiniering av de politiska värdena länge, delvis på grund av det lutherska prästerskapets starka ställning i ett samhälle som i konfessionellt hänseende var ovanligt enhetligt.

⁴³ *The Journals of the House of Commons*, 1772.

GRANSKNINGAR

Det svenska riket och andra besittningar från Vasa till Bernadotte

Torbjörn Eng, *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*. Studia Historica Upsaliensia 201, Acta Universitas Upsaliensis. 484 s., Uppsala 2001.

Under de senaste årtiondena har man inom historieforskningen och den historiska sociologin skrivit en hel del om den tidigmoderna europeiska statens utveckling. Utgångspunkten har varit ett internt splittrat, svårurskiljbart välde som grundat sig på regentens privata tillgångar. I utvecklingens slutända står en enhetlig och klart definierad modern statsmonolit. Ibland har ämnet undersökts fallvis, genom att man koncentrerat sig på en nuvarande stats eller förvaltningsområdes bakgrund, medan man i andra fall har generaliserat och jämfört olika former av stadsbildning i Europa.

Fallet Sverige har ofta ingått som en central del i dessa berättelser. Detta till sina förvaltningsstrukturer konturlösa herravälde som ännu i början av 1500-talet sprattlade i den danska kungens grepp, utvecklades först till ett oberoende kungadöme och i början av det följande seklet till ett stabilt arvkungadöme, vars suveräna monarker stöddes av ett till huvudstaden centrerat förvaltningsmaskineri. Det svenska väldet utvidgades betydligt till följd av de militära erövringarna. De erövrade områdenas förvaltningsprinciper varierade tills man i 1700-talets fredsavtal inte längre fick några nya provinser, utan i stället tvingades avstå från det ena tidigare erövrade området efter det andra. Statsformerna växlade, och genom att riket krympte minskade också den interna mångformigheten. Sverige blev en centralstyrd monarkistisk enhetsstat, som genom innovationer utvecklades mot ett medborgarsamhälle med allt större rättslig likställdhet och en mera enhetlig nationell identitet. I sin avhandling *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte* (Uppsala 2001) behandlar Torbjörn Eng denna process från 1500-talets början till 1800-talets början.

Engs perspektiv är, trots att det utgår från den traditionella historieforskningens metoder, rätt originellt. Han närmar sig t.ex. inte ämnet ur beskattningens, värvningens eller folkräkningens perspektiv. Han konstruerar inte heller idealtyper om exakt när Sverige skulle ha varit absolutistiskt och när det skulle ha varit ett adelsvälde. Eng skriver inte sin forskning utgående från maktelitens eller allmogens synpunkt. Han skriver inte heller idéhistoriskt

om de svenska förvaltningslösningarnas filosofiska grunder eller statsfilosofins historiska rötter. Han begränsar sin behandling till den monarkistiska statsmaktens officiella och visuella manifestationer. Genom att analysera de svenska kungarnas titlar, statsrättsliga akter samt svenska heraldiska emblem och kartor över Sverige tecknar Eng en bild av Sveriges officiella, fysiska form under de tre århundraden som undersökningen omfattar.

Verket börjar effektivt och går direkt till saken. Eng redogör i korthet för hur man under Napoleonkrigen, bara några år innan hela området gick förlorat, strävade efter att ändra det svenska Pommerns statsrättsliga ställning så att området skulle ha blivit en vanlig svensk provins, med bl.a. rätt till egna riksdagsmän. Ändå hade provinsen överlåtits till Sverige redan i westfaliska freden 1648, utan att detta på något sätt skulle ha förhindrat att området förblev en del av kejsardömet. Ett praktiskt exempel avslöjar genast i inledningen författarens utgångspunkt för läsaren: ännu i början av 1700-talet, för att inte tala om nya tidens början, hörde olika regioner på olika sätt till samma stater. Inte ens i Europa var det på något sätt klart att en viss region hörde till endast en bestämd stat, enligt en och samma princip om odelbar territorialitet.

Intrigen i början av Engs bok är en utredning av de olika sätt på vilka man hörde till Sverige eller den svenska maktsfären, om betraktelsens utgångspunkt är den uppfattning som centralförvaltningen i Stockholm hade om formerna för rikets uppbyggnad. Den under tidernas gång förändrade svenska kungatitulaturen är Engs första granskningssynvinkel, som förutom att den på ett naturligt sätt belyser det undersökta ämnet också ger läsaren en möjlighet att begrunda de utrikespolitiska motiven bakom en del överraskande titulaturer. Ett exempel på detta är de furstetitlar med anknytning till väldets östgränser och till och med områden tillhörande Novgorod, som i Johan III:s titulatur fått en framträdande plats. Den svenska expansionspolitiken riktade sig i slutet av 1500-talet och ännu i början av 1600-talet mot Ryssland, medan tyngdpunkten senare under 1600-talet förflyttade sig söderut mot Danmark och Centraleuropa. Detta innebar också att ryska titlar och namnformer efter hand började försvinna och konkurrera med i synnerhet danska. Senare, på 1700-talet då riket till sin omfattning redan var på nedgång, var en förenkling av de i sin månggradighet högtravande titlarna både ett krav som de segerrika fienderna ställde och något som låg i de maktägandes intresse i Stockholm. Eng menar att man under 1500- och 1600-talen, då långa titulaturer ökade furstarnas prestige, mycket fritt tog i bruk nya titlar, genom att upphöja områden inom det egna riket till furstendömen enbart för att åstadkomma en nominell ökning av de regerade områdena. Denna typ av förfarande, som ännu var möjlig i Nordeuropas avlägsna periferi, blev emellertid ofördelaktig då Sveriges fiender fick övertaget. Att t.ex. uppfatta Finland som ett skilt storfurstendöme kunde nu främja tankar om att Finland inte skulle ha varit en organisk del av det övriga riket, utan möjligt att lösgöra från Sverige och ansluta till Ryssland.

Enligt Eng är detta den mest sannolika orsaken till den allt tätare tankeintegrationen av Finland med ett annat rike under 1700-talet. Tolkningen är trovärdig och logisk, men samtidigt raka motsatsen till den som stockholmaren Jonas Nordin presenterade i sin för några år sedan utkomna avhandling *Ett fattigt men fritt folk* (Symposion, Eslöv 2000). Varken Eng eller Nordin ägnar någon uppmärksamhet åt de uppfattningar som rådde i de finländska landskapen. Bådas Sverigebilder är Stockholmcentrerade. De sinsemellan motsatta tolkningarna förklaras av att Eng skriver om förändringar i Finlands ställning på 1700-talet i relation till andra storområden och Finlands tidigare ställning, medan Nordin utgår från att Finland inte oproblemiskt och obestritt under ifrågavarande tid utgjorde en del av den svenska enhetsstaten. Denna i och för sig giltiga iakttagelse från Nordins sida kan emellertid betraktas som sekundär, eftersom strävan att över huvud taget projicera historietolkningar förankrade i 1800- och 1900-talets statsideologi och nationalism på 1700-talet kan ses som teleologiska. Man söker senare etablerade "enhetsnationer" i ståndssamhället, där de ännu inte existerade, och i deras ställe konstruerar man en sådan etnicitet som är förenlig först med föreställningar som skapats av 1800-talets statliga gränser. Idémässigt är fenomenet besläktat med användningen av uttrycket "Sverige-Finland" när man avser det gamla svenska riket, vilket blev vanligt under den fennomanskt-nationala historieuppfattningens guldålder i Finland. Numera försöker man undvika termen på grund av dess så gott som fullständiga historielöshet.

Det är följaktligen inte överraskande att man i 1700-talets Sverige finner sådana interna skiljelinjer som man inte borde finna inom den språkligt och etniskt enhetliga nationalstaten. Tvärtom skulle det vara konstigt och tyda på en dålig forskning om man inte kunde observera dylika skiljelinjer. Det faktum att en del av dessa skiljelinjer sammanfaller med statsgränser som skapats senare av nationalstatsutvecklingen, berättigar enligt min mening inte till några alltför långtgående slutsatser. Dylika slutledningar är trovärdiga bara tills någon visar att en del av dessa skiljelinjer också går genom sådana områden där det inte existerar moderna statliga gränser. Det är just detta som Eng gör med Nordins teser. Ett exempel är Eng's sätt att förhålla sig till Nordins tes att tillsättningen av en generalguvernör i Finland i mitten av 1700-talet skulle ha varit ett steg i riktning mot att separera de finländska landskapen från det övriga riket. Enligt Eng är detta inte mera riktigt än påståendet att tillsättningen av en generalguvernör för Skåne år 1801 skulle ha varit ett tecken på separatism från "det bernadotteska Lillsverige" i de södra kärnombåden.

På motsvarande sätt putsar Eng bort detaljfel också från andra forskares hypoteser. Matti Klinge, vars på svenska utgivna produktion Eng väl känner till, undgår inte heller några preciseringar, bl.a. i fråga om uppdelningen av stormaktstidens Sverige i huvudregioner. Eng refererar hur dessa regioner enligt Klinge också på protokollnivå skulle ha varit Svealand, Götaland och Finland och visar därefter i detalj hur man av de svenska landska-

pens rangordning kan få en helt annan bild. I dessa är Norrland och Finland ofta likvärdiga och i står rangordningen långt efter Svea- och Götaland. Ur en institutionshistorisk synvinkel nämner Eng hur Klinge stöder sin bild av det trebenta riket på hovrättsindelningen. Svea hovrätt fanns i Stockholm, Göta hovrätt i Jönköping och Finlands hovrätt i Åbo, men Eng påminner om att det svenska Livland fick hovrätten i Dorpat redan fyra år före Jönköping. Ett ofta återkommande tema i boken är att man enligt Eng inte automatiskt kan se Livland som en del av väldet utanför det egentliga svenska riket, utan att områdets ställning under 1600-talet var minst sagt omtvistad. Mot Klinges viktigaste Östersjöteser har Eng dock ingenting att invända, tvärtom stöder hans verk dem. Detta gäller såväl idén om att det svenska rikets centralområde sträckte sig från Stockholm och Uppland över havet till Egentliga Finland som tanken om en förskjutning av tyngdpunkten i det svenska rikets geopolitiska intresse från öster på 1500-talet till söder på 1600-talet.

De mest uppenbara och systematiska styrkorna i boken *Det svenska väldet* ligger i beaktandet av de kanske triviala, men det oaktat ofta förbisedda grundläggande utgångspunkterna inom historieskrivningen. Även om Eng ibland upprepar sig aktar han sig genom hela boken för teleologiska förklaringar och minns förtjänstfullt att den förverkligade historiens förutsättningar inte fanns i de samtidas medvetande förrän de förverkligades. Sådana från skolböckerna bekanta grundfakta som att fredsavtalen mellan Sverige och Ryssland efter stora nordiska kriget eller finska kriget 1808–1809 inte under-tecknades förrän Sverige hade fått sina nya regeringsformer, får med tanke på Engs ämne större betydelse än vanligt. Hur rikets "regionala förvaltningsstruktur" ser ut i regeringsformerna påverkas ju till stor del av vilka regioner som hör till riket. Eng visar just hur rikets styrning ofta vilade på sådana lagtexter som ursprungligen skapats för ett rike som regionalt såg mycket annorlunda ut än det gjorde under största delen av den tid som lagtexterna var i kraft.

Till verkets svagheter kan däremot räknas ett rätt så mekaniskt sätt att förhålla sig till de egna grundbegreppen "rike" och "välde". Eng bortser nästan helt från en idéhistorisk granskning som skulle visa hur man med ordet "rike" under olika tider avsett kvalitativt olika saker. Det säger sig självt att uppfattningarna om regentens uppgifter eller t.ex. kungadömet och förläningarnas legitimeringsprinciper var mycket olika på 1500- och 1700-talen, vilket också måste synas i de titulaturer och regeringsformer som Eng analyserat. Vem t.ex. ägde Sverige och varför? För början av 1500-talet lönar det sig knappast att tala om ägande. Då utsågs också kungen till sin befattning genom val. Snart fick dock den på andra håll i Europa allmänna feodalrättsliga läran om den kungliga överäganderätten (*dominium directum*) fotfäste också i Sverige. Denna inte bara stärkte kungarnas ställning, utan ökade också aristokratins makt och möjliggjorde till stor del 1600-talets storskaliga förläningsverksamhet, som i sin tur väsentligt måste ha inverkat på samtida

uppfattningar om principerna för rikets uppbyggnad. På motsvarande sätt kan man när det gäller 1600-talets slut undra om inte ständernas förändrade maktförhållanden i samband med reduktionerna återspeglade sig i Engs statsrättsliga perspektiv. Eng befattar sig inte nämnvärt med kungamaktens fluktuationer och han problematiserar inte hur regeringsformernas ändringar under 1700-talet påverkade sättet på vilket riket som helhet presenterades i lagtexterna.

På det hela taget är dock Torbjörn Engs avhandling ett intressant och på ett originellt sätt banbrytande arbete. På gott och ont märks det att boken tillkommit under en rätt lång tidsperiod, vid sidan av annat arbete. I många detaljer är verket mycket finslipat och t.o.m. djuplodande, samt bitskt ironiskt i förhållande till vissa trender inom den moderna forskningen. Samtidigt belastas texten av en alltför ingående upprepning av de egna utgångspunkterna. Den för svenska avhandlingar utmärkande tunga och t.o.m. upprepande innehållsförteckningen komplicerar problemet ytterligare, i synnerhet som dispositionen är uppbyggd så att alltmer visuella källor behandlas mot slutet av boken, som dock helt och hållet saknar illustrationer. Läsaren, som under bokens första fjärdedel varit intresserad av Engs originella perspektiv, börjar dels tröttna då samma grundhistoria upprepas en tredje och fjärde gång, dels tvivla på en författare som för sin läsare döljer alla de heraldiska emblem och kartor som texten så mångordigt beskriver. Är det något fel på analysen eller finns det något att skämmas för, då man måste göra det svårare för läsaren att följa resonemanget genom att lämna referenserna undgängömda i arkiven? Man kan bara spekulera att det skulle ha varit tekniskt svårt att illustrera verket med kartor i flerfärg, men oavsett orsaken till att de saknas är det fråga om en brist som försvårar läsningen. För Engs del är det tur att hans originella perspektiv oaktat denna svaghet bär rätt långt. Trots sina smärre brister lämnar boken ett sympatiskt och skarpsinnigt intryck.

Jouko Nurmiainen

Inget nytt om hjältekonungen

Bengt Liljegren, *Karl XII. En biografi*. Historiska Media, 442 s., Lund 2000.

Förlaget Historiska Media i Lund har under de senaste åren gett ut en rad populärhistoriska böcker om Sveriges konungar. Den förhandenvarande biografien över Karl XII av Bengt Liljegren är den första i denna serie. Därefter har även Karl XI begåvats med en biografi (Göran Rystad 2001), likaså medeltidskungen Karl Knutsson (Dick Harrison 2002).

Till samma sfär ansluter sig även Claes-Göran Isaacssons framställning om Karl X Gustavs krig 1655–1660 (2002).

Det skall först som sist konstateras att Bengt Liljegren är en mycket kunnig historiker, som är väl insatt i sitt ämne och sålunda ett gott val som författare av Karl XII:s biografi. Arbetet är noggrant och utförligt och bygger på ett mycket omfattande material, både förstahandskällor och sekundärlitteratur. Vedertagen notapparatur saknas, de hänvisningar som finns utgör närmast fördjupade kommentarer till texten. Däremot är boken försedd med en förhållandevis uttömmande käll- och litteraturförteckning samt ett användbart person- och ortsnamnsregister. Boken är ganska knappt illustrerad, men de närmare tjugo kartorna är visuellt sett utmärkta och underlättar läsaren som försöker orientera sig på de olika slagfälten. Liljegrens bok är välskriven och som sig bör förhållandevis lättläst, utan att för den skull tappa i vare sig stil eller skärpa. Det är alltså fråga om populärhistoria av hög kvalitet.

Det är givetvis problematiskt att utgående från strängt vetenskapliga premisser bedöma en bok som i första hand är avsedd för en bredare historiskt intresserad allmänhet, men eftersom denna genre rör sig på gränsområdet till den strikt vetenskapliga forskningen och emedan författaren till ifrågavarande bok, till skillnad från vissa andra populärhistoriker kan räknas till gruppen s.k. yrkeshistoriker, ter sig en dylik bedömning relevant. Dessutom har yrkeshistoriker ofta mycket att hämta ur populärhistoriska undersökningar.

Den kverulantiske historikern av facket, som ställer historieskrivningen i relation till den s.k. tunga grundforskningen, bedömer sålunda verket ur en något annan vinkel än den entusiastiske historiskt intresserade amatören. Som helhet betraktad är framställningen emellertid relevant. Spännande krigsskildringar varvas med fredliga avsnitt och en del roliga och intressanta anekdoter. Långrandig blir Liljegren sällan, även om den noggranna beskrivningen av fadern Karl XI:s plågsamma död i magcancer och läkarnas behandling av densamma måhända ter sig en smula malplacerad i biografien. Bokens viktigaste funktion är utan tvivel att för den historiskt intresserade allmänheten i populär form sammanställa vårt vetande om Karl XII och sålunda ge forskningens senaste syn på den svenske hjältekonungen. Liljegrens biografi är till största delen en i och för sig utmärkt kompilation av den existerande forskningen kring Karl XII, men erbjuder inget egentligt nytt för historieforskarna.

Låt oss som exempel ta forskningen kring Karl XII:s död vid Frederikshald den 30 november 1718, där konungen träffades av ett skott i vänstra tinningen. I förläggarens reklambrev som åtföljde boken sätts fokus just på denna punkt: "Karl XII blev mördad av en av sina egna. Det menar historikern Bengt Liljegren i en ny biografi över krigarkungen" o.s.v. En gärningsman namnges och utpekas, nämligen en fransk officer i svensk tjänst, André Sicre. På bokpärmens baksida formuleras dock spørsmålet i en försiktigare tonart: "Föll Karl XII offer för en fiendekula eller blev han lönnmördad?" Dessa ut-

talanden väcker läsarens intresse. Är frågan om kungens död nu äntligen löst? Karl XII är en av de mest och bäst undersökta svenska konungar och speciellt frågan om hans död har stötts och blötts av forskare ända sedan 1700-talet. Kungens lik har även besiktats ett flertal gånger, 1746, 1799, 1859 och 1917.

Den moderna forskningens ståndpunkt formulerades av historikern, lundaprofessorn Lauritz Weibull i tidskriften *Scandia* år 1929 på basis av 1917 års likbesiktning. I uppsatsen "Carl XII:s död" fastslog Weibull, en av den radikala källkritiska metodens föregångare bland historikerna i Sverige, avslutningsvis: "Indiciekedjan sluter sig. Avgörande bevis kan inte föras. Men uppfattningen, att ingen grund föreligger för antagandet av ett mord på Karl XII, låter sig inte upprätthållas. Vägande grunder för ett dylikt antagande föreligger". Weibull riktar blickarna på det hessiska partiets män, fiender till baron von Görtz i fråga om den svenska utrikespolitikens riktning, och härvid framträder utgående från ögonvittnesskildringar särskilt en person, Fredrik av Hessens generaldjutant Sicre. Weibull fick 1930 stöd av sin kollega Sture Bolin, som än tydligare framhöll att indicierna pekade mot just André Sicre. Även museiföreståndaren Oswald Kuylenstierna som tidigare kraftigt förkastat mordteorin, ändrade senare åsikt och trodde även han att Sicre var tillskyndaren, också om denne ej personligen skulle ha hållit i dödsvapnet.

På denna punkt står forskningen än idag. Visserligen blossade under andra världskriget än en gång en våldsam debatt upp i frågan, varvid fyra svenska forskare, Albert Sandklef, Carl-Fredrik Palmstierna, Nils Strömbom och Sam Clason, i samlingsverket *Carl XII:s död* (1940) stödde mordteorin utgående från den s.k. kulknappsteorin. Denna teori fick emellertid inte stå emotsagd och bemöttes följande år av bl.a. Stig Jägerskiöld och Nils Ahnlund i motskriften *Sanning och s ägen om Karl XII:s död*. Men därefter har inte mycket nytt kunnat framläggas och egentligen ingenting som strider mot Weibulls antaganden, även om dödskulans ballistiska bana noggrant undersökts och olika teorier om skottets riktning framlagts. Överste Gunnar Grenanders inlägg från år 1988 "Karl XII:s död – ett ögonvittnes berättelse bekräftas" gav bl.a. Peter Englund anledning att misstro mordteorin. Det finns också andra historieforskare som envetet avvisar lönnmordsteorin, bland dem Gustaf Jonasson i t.ex. femte bandet av *Den svenska historien*, utgiven av Bonniers 1967 och senare i *Nationalencyklopedin* år 1993. Slutligen gjorde Rolf Uppström år 1994 i sin bok *Mysteriet Karl XII:s död* ett försök att en gång för alla lösa gåtan. Dessutom smulade han punkt för punkt sönder Grenanders "bevisföring" och påvisade dess ohållbarhet. Uppströms undersökning utgör samtidigt en sammanfattning av den moderna forskningens ståndpunkt.

Bengt Liljegren har i fråga om Karl XII:s död sålunda ingenting nytt att komma med trots förlagsreklamens sensationslystna text. Att definitivt utpeka André Sicre som mördare är ävenledes problematiskt, indicierna pekar för-

visso starkt på fransmannen, men är knappast juridiskt hållbara. Med Uppströms ord: "...inget av dem förslår särdeles långt i historikerns domstol." Därtill finns det förvisso flera andra möjliga gärningsmän, bland andra drabantkorpralen, sedermera generalen Magnus Stiernroos, som utpekas i det s.k. tollstadiska dokumentet som gärningsman, vilken skulle ha handlat på uppdrag av artillerichefen, generalmajor Carl Cronstedt. Även det s.k. cederströmska intyget, i vilket förtäljs om Carl Cronstedts brorsdotters uttalande om Cronstedts bekännelse på dödsbädden, utpekar nämnde Stiernroos som banemannen.

Inte heller beträffande de övriga frågeställningarna som nämns på pärmomslagets baksida tillför Liljegren porträttet av konungen något nytt: "Varför förde egentligen Karl XII krig i Polen under fem år, medan tsar Peter erövrade de svenska provinserna i Baltikum? Varför gifte kungen sig aldrig – tyckte han inte om kvinnor?" Den förstnämnda frågan om Karl XII:s polska politik har redan tidigt uttömligt undersökts av bl.a. Nils Herlitz och Gustaf Jonasson. Det är förvisso sant att bilden av den vetenskapligt intresserade och omtänksamme kungen som Liljegren målar upp "står i skarp kontrast till den krigiske och brutale fältherren", men redan Ragnar Josephson, professor i konsthistoria i Lund och ledamot av Svenska Akademien påvisade på 1940-talet att Karl XII representerade en svensk variant av det envälde som anammats ute i Europa med modell från Ludvig XIV:s Frankrike. Likaså påpekade t.ex. Gustaf Petri tidigt att svenska generalstabens monumentala arbete "Karl XII på slagfältet", utgivet av Carl Benedich i fyra delar 1918–1919, hade en viss slagsida och att dess slutsatser borde undergå en kritisk granskning.

Men det ovanstående betyder inte att Liljegrens bok skulle sakna intressant stoff. Tvärtom är boken värdefull genom den fräscha bild av Karl XII den från sin egen utgångspunkt ger sina läsare. Lovvärd är även författarens intention att söka förmedla en bild av "Carolus inre". Kapitlet "Inför eftervärlden" är kanske det mest värdefulla, ty där presenterar Liljegren historiografiskt hur bilden av Karl XII förändrats genom tid. Samtidigt påvisar författaren att han är mycket väl bevandrad i forskningen kring Karl XII. Han visar hur den kritiska s.k. gamla skolan med en i huvudsak negativ bild av konungen och representerad av bl.a. Anders Fryxell, F. F. och Ernst Carlsson, vid sekelskiftet ersattes av en ny positiv syn på Karl XII. Den nya skolan företrädades av Uppsalaprofessorn Harald Hjärne med Carl Benedich och Arthur Stille som drabanter. Senare förenade sig tidens främste populärhistoriker i Sverige, Carl Grimberg i denna kult. Denna Karl XII-renässans kom att utgöra ett betydelsefullt inslag i den svenska nationalismen och den konservativa idévärlden under hela 1900-talet.

Det finns mycket annat intressant i Liljegrens bok att spinna vidare på. De talrika citaten ur samtida brevväxling och dokument verkar upplivande på texten. Kungens intresse för schackspelets ädla konst och hans ointresse för kvinnor illustreras t.ex. av dylika citat. Men trots att Liljegren i viss mån lyck-

as ge en fördjupad bild av människan Karl XII kan han inte ändra på helhetsbilden av krigarkungen som redan som ung gosse, endast sju-tton år gammal, på vårvintern 1700 tvingades in i ett storkrig som sedan utan avbrott pågick ända till hans död. Det mesta av texten kan sålunda karaktäriseras som krigs- och militärhistoria.

Men detta recensentens vetenskapliga gnäll får inte undanskymma det faktum att Bengt Liljegrens bok om Karl XII utgör en njutbar läsoplevelse även för en historiker av facket. Populärhistoria i denna form har utan tvivel en uppgift att fylla i dagens samhälle, och Historiska Media skall ha en eloge för sin insats att utge lättläst populärhistorisk litteratur av hög klass. Förlagets böcker om Sveriges konungar utgör ett starkt vapen i kampen mot den i dag så utbredda historielösheten.

Lars-Folke Landgrén

Svenska eliter 1650–1900

Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson och Patrick Winton (red.), *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*. Opuscula Historica Upsaliensia 29, 210 s., Uppsala 2003.

Börd, svärd och pengar var viktiga attribut för den tidigmoderna och den moderna tidens eliter, lovas det på pärmen till en ny svensk antologi. En grupp elitforskare vid Uppsala universitet har tagit itu med eliters manifestation, maktutövning och reproduktion, intressanta och högaktuella teman inom historieforskningen såväl i Sverige som på den internationella arenan. Elitforskningen vid Uppsala universitet är livlig, med många unga doktorander som forskar i ämnet. Flera elitforskare har redan disputerat och figurerar nu i sina yngre kollegers fotnoter. Detta är den uppenbara bakgrunden till bokens tillkomst.

Det man i allmänhet först lägger märke till i en bok är pärmbilden. Valet är i det här fallet lyckat, även om det hade varit trevligt att se hela målningen och inte bara en del (egentligen två delar) av den. Man gläder sig också över att det på sidan 4 finns mycket information om målningen och dess motiv. Bilden, målad av Per Krafft d.y. på 1830-talet, föreställer handelsfamiljen Garberg i Gävle. Vuxna familjemedlemmar, ett barn och släktporträtt på väggen visar olika generationer och släktens betydelse, lika viktiga attribut för eliterna som svärd och pengar.

Boken är relativt kort, ca tvåhundra sidor, omfattande inledningen av Joakim Malmström och Patrik Winton samt elva artiklar. I

sin inledning lyfter Malmström och Winton fram några namn som har haft stor betydelse i forskningen om eliter sedan andra världskriget. Presentationen av C. Wright Mills, Norbert Elias, Pierre Bourdieus, Peter Burkes och Marcel Mauss teorier på ringa tre sidor lämnar dock läsaren något förvånad. Är det möjligt att vara så kortfattad utan att lämna bort någonting viktigt? Anmärkningsvärt nog nämns mest svenska forskare och ett par brittiska namn då dagens elitforskning presenteras. Elitforskningen är ett stort ämne också i den tysk- och franskspråkiga världen samt på andra håll i Europa. Häpnadsväckande är att Malmström och Winton verkar vara helt omedvetna om den livliga forskningen kring 1500–1700-talets eliter i dagens Finland. Den finska forskningen kring den svenska tiden borde intressera svenska historiker även idag – speciellt då många finska elitforskare har publicerat på svenska.

Antologins nyckelord och syfte är alltså begreppet elit, som tillämpas på olika tidsperioder och olika eliter. Artiklarna lyfter fram adliga och borgerliga eliter samt prästeståndets elitgrupper. I varje samhälle finns olika elitgrupper, som uppfattar sig själva som elit och som på olika sätt manifesterar sin olikhet i förhållande till andra samhällsgrupper. I den här boken karakteriseras eliten som en exklusiv grupp med ett elitmedvetande (uppfattning av sig själv som elit) som manifesteras gentemot andra stånd eller samhällsgrupper. Enligt bokens definition innehar och använder eliten också makt, och eliten strävar efter att reproducera sin makt. Det skulle ha varit intressant att också få läsa en analys om eliternas egen syn på begreppet elit. Enligt Svenska Akademiens Ordbok användes ordet elit för första gången på 1800-talet. Man saknar också en studie kring eliterna i bondeståndet eller en motivering till varför allmogeliterna har lämnats bort. Med tanke på begreppsapparaten kunde det ha varit fruktbart att ta med alla ständer i boken.

Eliters manifestation är sålunda en viktig beståndsdel i antologin. Gudrun Andersson diskuterar hur den lokala eliten – rådmän, borgmästare, borgare, handelsmän – uttryckte sin status i Arboga på 1600- och 1700-talen. Sambandet mellan status och byggnad blir tydligt när Andersson visar hur samma familjer köpte tomt och hus i maktens centrum, invid torget nära rådhus och kyrka. Olika familjer valde olika strategier för att bygga rumsliga hierarkier och manifesterade sin makt och betydelse i staden. På ett intressant sätt lyfter Andersson fram familjerna Ljungs och Arbins tomtinnehav. Citaten ur Selma Lagerlöfs *Nils Holgersson* känns något överflödiga, speciellt då det finns så mycket att säga om själva forskningsfrågan.

Stefan Lundblad studerar i sin artikel det högre borgarståndets gravstenar och nekrologer i 1800-talets Gävle. Döden har alltid omgivits av uttryck för status hos eliter och makthavande. Redan på medeltiden var kungliga begravningar en stor statusteater som i hög grad manifesterade makt och husets ära. Lundblad beskriver hur högborgerliga handelsmän allt oftare byggde stora, påkostade gravkor, vilka var lika viktiga för byggherren (det var hans sista vilorum) som för den efterlevande släkten (manifestation

av familjens betydelse och höga status inom den lokala eliten). I nekrologerna var det viktigt att betona den avlidnes personliga egenskaper. Nekrologerna började med att räkna upp den avlidnes titlar som riddare eller kommandör i olika ordnar. De egenskaper som lyftes fram var framför allt den avlidne handelsmannens ärlighet, förståndighet och redbarhet.

Ambassadören greve Carl Gustaf Tessins och hovintendenten Carl Hårlemans korrespondens på 1740-talet är utgångspunkten för Magnus Ekblad's artikel. Ekblad menar att hans sätt att analysera brev gör det möjligt att studera sociala relationer, "språk, kommunikation och interaktion", inom makteliten. Artikelns syfte samt vad Tessins och Hårlemans brevväxling egentligen handlade om får läsaren dock ingen klar uppfattning om, och brevens vidare mening analyseras inte. Innehöll Tessins och Hårlemans korrespondens annat än beställningar av porträtt eller vattenpass? Hur manifesterade adeln sin status i brev? Betänkligt är att Ekblad använder den svenska översättningen av breven. Man kan svårigen analysera språk eller umgängeskultur utan att reflektera över det språk som användes. På 1700-talet var valet av språk – i det här fallet franska, inte svenska – viktigt, och det bör forskaren vara medveten om. Att använda den svenska översättningen och analysera meningar och språk utgående från den är metodologiskt omotiverat och kan lätt ge ett tvivelaktigt intryck. Ekblads problemställning är dock så intressant att man önskar att han i framtiden löser det här problemet stiligare och använder originalbrev.

Förhållandena och maktrelationerna mellan lokalt herrskap och prästefolk i Ed och Sollentuna pastorat under sent 1600-talet står i fokus i Joakim Malmströms artikel. Han visar hur den lokala eliten agerade för att få sina kandidater utsedda till kyrkoherde. Den lokala eliten – i det här fallet adeln – sökte få så mycket kontroll och makt som möjligt över kyrkoherdetillsättningarna. Om elitens kandidat blev utnämnd till kyrkoherde stod han i tacksamhetsskuld till lokaleliten, och det fanns stora möjligheter att han skulle ställa sig på elitens sida i den lokala maktutövningen. Kontroll över prästen var ett viktigt medel för att kontrollera sockenborna och hela lokalsamhället. Malmström visar med intressanta exempel om grevinnan Ebba Brahe på 1650-talet och grevinnan Christina De la Gardie på 1680-talet att högadliga kvinnor hade förhållandevis mycket makt och kunde ta del i den offentliga maktutövningen på lokal nivå.

Patrik Winton studerar prästeståndet ca hundra år senare. I sin artikel visar han hur det gick till då Andreas Rhyzelius blev utnämnd till biskop i Linköping år 1743 med stöd av sina politiska och sociala nätverk. Med hjälp av ett rikligt källmaterial analyseras Rhyzelius nätverk och dess betydelse vid biskopstillsättningen. Rhyzelius agerade såväl i det lokala samhället som på riksdagen. Olika nätverk behövdes för olika ändamål, och det var lika viktigt för rikets elit att förena sig med de lokala eliterna som vice versa.

Mats Hemström och Esbjörn Larsson lyfter fram office-rarna, vars yrke länge var adelsståndets ensamrätt och vilka utgjorde en viktig

maktfaktor i nationell och internationell politik. Hemström studerar 1809 års statskupp. Enligt hans uppfattning var officerarnas betydelse som politisk maktfaktor mycket stor. Larsson studerar titlar som kapital på 1700-talet med hjälp av Pierre Bourdieus begrepp "symboliskt kapital". Larsson menar att 1700-talets tjänstetitlar kan förstås som ett institutionaliserat kulturellt kapital och att titlarna var lika viktiga som själva lönen, som inte nödvändigtvis var den som enligt rangordningen skulle tillfalla officeren.

Manlighetsideal i 1800-talets högreståndskultur står i fokus för Marie Steinruds artikel. Hon diskuterar den ideala manligheten och manlighetsbilder inom adelsståndet och visar hur friherre Fredrik Tersmeden förmedlade adliga manlighetsideal till sin son Wilhelm Tersmeden, som studerade vid Uppsala universitet i början av 1800-talet. Fredrik Tersmedens brev till sonen ger en utmärkt bild av Tersmedens syn på uppfostran och vilka ideal han anser vara viktiga. Genom breven ville fadern befästa dessa ideal och dygder hos sin son. Man kan inte undgå tanken att det i de spännande breven kanske kunde ha funnits ännu mera att analysera.

Märta Helena Reenstiernas kända Årstadagbok är utgångspunkten i Merja Keinänens studie om husmoderskap vid sekelskiftet 1800. Högreståndskvinnorna hade olika roller samtidigt, av vilka husmodersrollen var en, och den kvicka, vackra och behagliga adelskvinnan en annan. Att sköta sitt hushåll väl gav prestige såväl åt kvinnan själv som åt hennes make och släkt. En djupare läsning av forskningslitteratur och kännedom av olika forskningstraditioner kunde ha gett mycket åt Keinänens analys, som nu förblir rätt så ytlig.

Fredrik Thisner undersöker adelsståndet som militärt stånd i Sverige, Preussen och Danmark under tidsperioden 1650–1800. Han konstaterar att staten och krigsmakten särskilt i Sverige och Preussen hade en viktig roll i stärkandet av adelsståndets sociala position. Däremot hade adeln i Danmark inte en lika stor roll i den tidigmoderna statens framväxande. Thisners artikel visar klart att det fortfarande finns mycket att forska om kring adelns insats på det militära fältet. Å andra sidan är knappa tjugo sidor för litet för att kunna göra annat än riktgivande skisser i ämnet.

Antologin avslutas av Göran Norrby som ställer frågan huruvida adeln var en deklasserad överklass eller anpassad elit på 1800-talet. Han redogör kort och elegant för adelns position i samhället efter den franska revolutionen såväl i Sverige som i Frankrike, England och Finland. Han lyfter till och med fram den allmänna opinionen om adeln i dagens Sverige. Kanske lyckas Norrby bättre i sin artikel än de övriga skribenterna därför att han inte försöker få några större teorier att rymmas med de på tjugo sidor som artikeln omfattar. I det här fallet passar hänvisningarna till Jürgen Habermas teorier om det borgerliga samhället väl i artikeln.

Antologin *Med börd, svärd och pengar* är intressant även om den kanske lovar mer än den ger. Varje skribent arbetar med ett spännande ämne, och artiklarna har vissa gemensamma synpunkter som ger substans åt boken. Slut-

resultatet, såsom fallet ofta är med antologier, blir dock ojämnt. Artiklarna är så pass korta att de väcker flera frågor än de ger svar, och ibland tappar läsaren bort den röda tråden. En del av artiklarna är väl skrivna och genomtänkta medan andra mera liknar forskningsplaner än analytiska artiklar. Häpnadsväckande är att nästan alla artiklar lyfter fram olika elitteorier som tyvärr ofta känns påklistrade för att inte säga onödiga, som om teorierna och teoretikernas verk skulle ha lästs ytligt, utanför sin ursprungliga kontext. Teorier och begrepp är förvisso viktiga hjälpmedel för historikern, men man bör även minnas källforskningen, källkritiken och epokens anda – kanske forskningens svåraste uppgift. I denna antologi kunde man med fördel ha lämnat bort de flesta upprepningarna av ordet ”jag” och givit mera utrymme åt källorna, liksom även åt tidigare forskning. Då skulle boken också ha gjort sig bättre i en universitetsserie som man ju förväntar sig mycket av. Läsaren väntar nu på nya artiklar och kommande böcker; till den grad intressanta är ändå de olika ämnen som behandlas i boken.

Johanna Ilmakunnas

Medarbetare i detta nummer:

Birgitta Berglund-Nilsson, docent, Göteborgs universitet; *Jakob Christensson*, docent, Lunds universitet; *Magnus Ekblad*, fil.kand., doktorand, Uppsala universitet; *Pasi Ihalainen*, docent, forskardoktor, Jyväskylä universitet; *Johanna Ilmakunnas*, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Timo Kaitaro*, docent, akademiforskare, Joensuu universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Mattias Legnér*, fil.mag., doktorand, Stockholms universitet; *Jouko Nurmiainen*, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Jessica Parland-von Essen*, fil.lic., forskare, Helsingfors universitet; *Charlotta Wolff*, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Jouko Nurmiainens granskning (övers. Stefan Nygård). Charlotta Wolff har översatt Pasi Ihalainens och Timo Kaitaros uppsatser från engelskan.

Innehåll

1700-talets informationssamhälle	129
Jakob Christensson: Ryktet går. Om skvallrets plats i 1700-talets informationssamhälle ..	132
Jessica Parland-von Essen: Kvinnor, brev och kunskap. Om 1700-talets brevkultur ..	154
Mattias Legnér: En samlare till en annan. Daniel Tilas brev till C. H. Braad 1765–1772..	163
Magnus Ekblad: Den naturkunnige akademieledamoten. Några aspekter på nätverk och symboliska maktresurser under frihetstiden	173
Charlotta Wolff: Carl Fredrik Scheffers brevväxling med franska fysiokrater	185
Birgitta Berglund- Nilsson: Friedrich Melchior Grimm. Kosmopolit och kulturförmedlare	202
Timo Kaitaro: Klandestin filosofisk litteratur. Upplysande allusioner och nätverk	216
Pasi Ihalainen: Parlamentspredikningarna som medium för officiell politisk teori i England, Holland och Sverige på 1700-talet	225
 Granskningar	
Torbjörn Eng: Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte. Av Jouko Nurmiainen	242
Bengt Liljegren: Karl XII. En biografi. Av Lars-Folke Landgrén	246
Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson och Patrick Winton (red.): Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion. Av Johanna Ilmakunnas	250

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet

Prenumerationspris 2003: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.